

CATASTRUM

ÉVNEGYEDES KATASTRTERTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

- Filep Antal: A városiasság építészeti jellegzetességei a településkutatásban
- Csima Péter: Határjelek 18. századi kéziratos térképeken
- Török Enikő: Homolka József
- Tímár Gábor – Danko Markovinović: Egy ország – négy (és fél) történeti kataszteri rendszer
- Bósz Attila: A kataszteri térképek új jegyzéke az MNL Baranya Megyei Levéltárában
- Török Enikő: Kataszteri iratok a világhálón. Az MNL Országos Levéltára kataszteri gyűjteménye

▪ Somorja 1777. évi térképének georeferált változata a Google műholdtérképére illesztve (Reisz T. Csaba munkája). A település az 1960-as évektől jelentős városfejlesztésen esett át, így a két évszázaddal korábbi térkép pontjait lehetetlen volt a mai helyzethez viszonyítani. Az 1894. évi kataszteri térképszelvény georeferálása tette lehetővé a régi térképlap információinak pozícióhelyes megjelentetését. Az úrfelvételek tanúsítja, hogy ugyan a történelmi várost és részben az egykori Kertaljára beépített lakóházakat lebontották, a régi utak és az utcák szinte változatlanul megmaradtak. A hajdan sánccal védett városmagon kívül a szomszédos falvakba vezető utakhoz rendeződtek az utcák. Az aprófalvas táj népességéből is sokan beköltöztek Somorja városába, de a Pozsonyban munkát keresők is szívesen vásároltak itt ingatlanokat, települtek le. Így épült össze Somorja és Tefalu. A város közigazgatási egységébe olvasztották a sport- és turista-központtá alakuló, a felduzzasztott Duna partja melletti Csölösztő községet. L. ehhez Filep Antal cikkét

■ ■ ■ SOMORJA 1777. ÉVI TÉRKÉPE „MEGKERÜLT”

– Nincsen évfolyam Filep-cikk nélkül! – mondtuk a néprajzi tanulmányaihoz a kataszteri térképeket és iratokat rendszeresen használó tudós szerzőnknek, mikor újabb elemzésére készült, de a források megszerzésében elakadt, ezért kereséshez láttunk magunk is.

Somorja kataszteri szelvényeit dr. Adrián Belák igazgató (Ústredný archív geodézie a kartografie, Bratislava) előzékenyen a szerző rendelkezésére bocsátotta, azonban Somorja 1777. évi felméréséről a szakirodalom csak rossz minőségű fekete-fehér felvételt és téves őrzőhelyet közölt, térképtári gyűjteményekben jártas szerkesztőtársaim sem tudták, hol is lehet a mű. A Google sem volt azonnal a barátunk, mert a térkép címére keresve csak néhány, kevésbé értékelhető találatot adott.

A fellelt cikkek hivatkozásai mentén tovább nyomozva végül eljutottunk az őrzőhelyhez (Nyitra Megyei Levéltár Vágsellyei Fióklevéltára), így végül a térképről jó minőségű felvételt szerezhettünk. A kutatásban segítségünkre volt dr. Végh László, dr. Adrián Belák, Méry Erzsébet és Németh András, továbbá Monika Mikleová, segítségüket ezúton is köszönjük.

A térkép felkutatása csak egy kis epizód, de hűen tükrözi azt a kemény munkát, amely a *Catastrum*ban megjelenő egy-egy tanulmány elkészítése és illusztrálása mögött húzódik. Ugyanakkor a példa is felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire fontos a tudományos igényű publikációkban a pontos hivatkozás, az őrzőhely és a szabatos jelzet feltüntetése.

■ ■ ■ TARTALOM

Filep Antal: A városiasság építészeti jellegzetességei a településkutatásban	3
Csima Péter: Határjelek 18. századi kéziratos térképeken	25
Török Enikő: Homolka József	39
Timár Gábor – Danko Markovinović: Egy ország – négy (és fél) történeti kataszteri rendszer	52
Bósz Attila: A kataszteri térképek új jegyzéke az MNL Baranya Megyei Levéltárában	59
Török Enikő: Kataszteri iratok a világhálón.	
Az MNL Országos Levéltára kataszteri gyűjteménye	62

CATASTRUM ■ Évnegyedes katasztertörténeti folyóirat ■ VIII. évfolyam, 4. szám

A címlapon: *Képeslap Somorjáról. Kranczinger Nándor (1876–1966) könyvkötő és papírkereskedő kiadása. A település panorámafelvételeit is ő készítette mint helybeli fényképész, nyomdász, képeslapok kiadója. A képeslapon 1912. évi postabélyegző látható; a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon elérhető somorjai képeslapjait is az 1910-es évek közepén adták postára, így a felvétel a település 20. század eleji állapotát mutathatja be (dr. Végh László igazgató, Forum Intitút szíves képközlése). L. ehhez Filep Antal cikkét*

Alapítva: 2013 ■ Megjelenés gyakorisága: negyedévente ■ Alapító: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)
 ■ Kiadó: Herman Ottó Intézet Nonprofit Kft. (HOI) ■ Címe: 1223 Budapest, Park u. 2. (info@agrarlapok.hu)
 ■ Felelős kiadó: Bozzay Péter ügyvezető ■ Telefon: (06 1) 362-8100, honlap: www.agrarlapok.hu

Szerkesztőbizottság:

Bozzay Péter (HOI), dr. Szinay Attila (Agrárminisztérium), Varga Felicián (Lechner Nonprofit Kft.)

Szerkesztőség:

Címe: 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4. ■ E-mail: info@catastrum.hu ■ Honlap: www.catastrum.hu

 www.facebook.com/catastrum

Főszerkesztő: Reisz T. Csaba (MNL) ■ Felelős szerkesztő: dr. Török Enikő (MNL) ■ Szerkesztők: dr. Pásztai László (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Varga Felicián (Lechner Nonprofit Kft.) ■ Olvasószerkesztő: Reményi József Tamás ■ Kézirat-előkészítés: Dávid Ildikó

A szerkesztőség kéziratosokat nem őriz meg és nem küld vissza.

A nyomdai munkálatokat végezte: OOK-Press Nyomda, 8200 Veszprém, Pápai út 37/A

Előfizetés: a kiadónál ■ Előfizetés egy évre 6000 Ft, számonként 1500 Ft.

ISSN (papíralapú): 2064-5805 ■ ISSN (online): 2064-6542

SUMMARY

FILEP, Antal: Architectural Features of Urbanity in Settlement Research

filepantal@hotmail.com

The study analyses the settlement structure, the order of the plots and the type of construction of the three small towns (market town, agrarian town) of medieval origin of the Danube basin. Cadastral maps and on-site observations made in Csallóköz (Žitný Ostrov, Großschüttinsel) in Somorja (Šamorín, Sommerein of Pozsony / Bratislava County, today in Slovakia), Ráckeve in Pest County, and Sárospatak in Zemplén County supply as the bases of the analyses. Each settlement is with streets with strips of land plots. The houses line up like the teeth of the comb, line up parallel to each other. As early as the 18th century, a closed street front was formed in Somorja, similar to the villages of the surrounding region. In Ráckeve, it is certain that the houses have been built as the teeth of a comb since the 15–16th centuries. A similar late medieval building system was used in Sárospatak, as well. Closed street facades were built only during the 19th and 20th centuries. The formation of divided interior plots was no stranger to the cities. The parts of the plots that accommodated the living buildings and the farm buildings were separated.

CSIMA, Péter: Boundary Markers on 18th Century Manuscript Maps

csimapeter1@gmail.com

The article presents the types of field marking of settlement and estate boundaries, and the typical ways of mapping boundary lines and boundary points in the 18th century with examples. Most of the maps showing boundary markers are site plans showing the “border dispute” between neighbouring settlements, in many cases the closing decision of the dispute, moreover, there are property maps, settlement maps, less often thematic maps such as hydrographic maps, and we can also find boundary markers on plans. 18th-century maps provide an opportunity and help to locate the old boundary markers that still exist today.

TÖRÖK, Enikő: József Homolka

torok.eniko@mnl.gov.hu

József Homolka, cartographer (1840–1907) acquired the knowledge necessary for cartography during the cadastral survey. He arrived in Hungary in 1856, and later settled here, as well. He joined the State Printing House in 1870 and retired in 1898 as head of the cartography department of the printing house. In 1896, the State Printing House published his work entitled The Map of the Cultivation of the Countries of the Hungarian Holy Crown, which was based on the results of cadastral surveys. He also prepared several maps of Budapest and Hungary in his private enterprise, which were printed several times.

TIMÁR, Gábor – MARKOVINOVIĆ, Danko: One Country – Four (and a Half) Historical Cadastral Systems. The Present Territory of Croatia and the Habsburg Lands

timar.gabor@ttk.elte.hu

The borders of present-day Croatia at the time of the first cadastral systems not only did not coincide everywhere with the provincial borders of the Habsburg Empire, but the status of some areas within the Empire was also changing at the time of the surveys. For this reason, Croatia inherited the largest number, four cadastral network systems after Austria. This article describes their extent, their brief historical background, the border dispute in the Rijeka/Fiume delta, and a geodetic survey error that affected the northern part of the Dalmatian cadastre.

BÓSZ, Attila: New list of Cadastral Maps in the Baranya County Archives of the HNA / MNL

bosz.attila@mnl.gov.hu

During the digital switchover of the National Archives of Hungary, we faced several problems. In addition to the fact that now the institutional administration and customer service are completed on computers, we need to develop an online form of the fond list available for researchers using the digital archival register. The creation of a new list of cadastral maps, assisted by a project of the National Research, Development and Innovation Office, is part of this process.

TÖRÖK, Enikő: Cadastral records on the World Wide Web. Cadastral collection of the National Archives of Hungary

torok.eniko@mnl.gov.hu

Since 2006, the National Archives of Hungary (NAH) have digitised and made available online newer and newer items of cadastral maps and records held in NAH. Within the framework of the project K 132723 supported by the National Research, Development and Innovation Office, which will run from 2019 to 2023, the cadastral land registers will be digitised and published together with the holdings of the previous digitisation that are not yet available.

FILEP ANTAL

A városiasság építészeti jellegzetességei a településkutatásban

Aligha lehet kellőképpen hangsúlyozni, hogy a kataszteri nyilvántartás írott forrásai és a terepi felmérések térképei számos szaktudomány számára nélkülözhetetlen forrásul szolgálnak. A kataszteri felmérések a magyar állam- és nyelvterület nagy részén egységes szempontok szerinti adatfelvételeik révén szinte valamennyi vizsgálendő témakörben minden korábbi forráscsoportnál gazdagabb adatállományt kínálnak. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez az adatbázis a hagyományos kutatási eszközökkel kimeríthetetlen egy-egy kutató számára. Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy egyszerre több tudományterület érdeklődésére számíthatnak azok a levéltárosok, akik a kataszteri forrásokat feltárják, rendszerezik, digitálisan hozzáférhetővé és az értelmezéshez a kellő háttérinformációkat is közkinccsé teszik. Az egyes kataszteri felmérésekhez és a kapcsolódó nyilvántartáshoz bármely szaktudomány felől közelítünk is, közléseink, elemzéseink szinte minden esetben tudományközi összefüggésűek. A történeti, a néprajzi vizsgálatoknak kikerülhetetlenül településtudományi, emberföldrajzi vagy történeti szociológiai kapcsolódásai lesznek, ha csak a legfontosabb társtudományokat említjük. Aligha lehet eléggé becsülni annak a lehetőségét, hogy a korábban lezajlott tudománytörténeti vitákhoz ellenőrző mérlegeléssel kapcsolódhatunk. Hiszen a korábban megfogalmazott álláspontokat a kataszteri felmérések, nyilvántartások adalékaival árnyalhatjuk, megerősíthetjük, vagy éppen akár arra kényszeríthet bennünket a kutatói

lelkiismeret, hogy „perújrafelvételt” kezdeményezzünk az egykori viták kérdéseiben.

Lassan csak a tudománytörténet kutatói tartják nyilván, milyen távol állt egymástól Mendöl Tibor (Nagyszénás, 1905 – Budapest, 1966) akadémikusnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorának, kiemelkedő jelentőségű geográfusunknak, a magyar emberföldrajz klasszikus mesterének a városfogalma az ifjú Erdei Ferencétől (Makó, 1910 – Budapest, 1971), aki gondolatrendszerét magyar városaink sajátosságairól nem kevésbé Györffy István településnéprajzi munkái hatása alatt alakította ki.¹ Mendöl Tibortól ugyan nem volt idegen a települések funkcionális elemzése, de a városias jelleget erősen a 19. század második felében egyre általánosabbá váló építési, épületegyütteseiket, telektömbjeiket. Azt sem mérlegelte, hogy egyes városokban, például Kolozsvárott a hóstáti, magukat földésznek nevező gazdálkodó polgárok, Győrött az újvárosi Majorokban élő földműves polgárok más módon gazdálkodtak, amint az megszokott volt a két várost körülölelő falvak övezetében.² Ugyancsak nem mérlegelte senki, hogy ezek a városban élő agrár foglalkozású polgárok nem is csak a várost élelemmel ellátó gazdálkodók voltak, de a szekerezéssel és a hajóvontatással, különböző gépezetek állati erővel való működtetésével a polgári, városi gazdasági élet nélkülözhetetlen tényezőiként tevékenykedtek. Azt most ne is elemezzük mélyebben, hogy a

1 Mendöl kézikönyve szakirodalmat is bőven felsoroló összefoglalást nyújt. MENDÖL TIBOR: *Általános településföldrajz*. Bp., 1963. ERDEI FERENC: *Magyar város*. Bp., 1939. Meg kell jegyezni, hogy Erdei Ferencet a makói társadalom alapos ismerete vezette. Györffy István nyomán kialakított településtörténeti koncepcióját a néprajz részéről 1970 körül az ifjú Bárh János már kritikai mérlegelés alá vette, amikor a Kalocsai-Sárköz településszerkezetéről disszertációt írt.

2 PILLICH LÁSZLÓ: *Városom évgyűrűi*. Kolozsvár, 1985. és GAAL GYÖRGY: *Magyarok utcája. A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, lakói*. Kolozsvár, 1995. Gaal György munkájára azért is figyelniünk kell, mert alapbázisa a birtoknyilvántartás volt.

városi földművelő polgároknak a városok céhszervezeteihez hasonló társadalmi szervezeteik lehettek. Gondoljunk a kolozsvári kalandos társulatokra!

Három igen nagy múltú kis város, a 19. századot lényegében mezővárosként megérő, az 1872. évi közigazgatási reform után nagyközségként élő település elemzését végzem el. Vajon a kataszteri felmérés segítségével a települések urbanitását, az épületállományt, az utcaképet a házalaprajzok és a telekrend elemzése alapján miként ítélnénk meg? Elemzésre a történeti Pozsony megyében, a Csallóköz nyugati részében fekvő Somorja (szlovák neve: Šamorin, német neve: Sommerein, latin megnevezése: Fanum Sanctae Mariae) szlovákiai magyar várost szemeltem ki. Van adat arra, hogy magyarul is Szent Mária névvel illették. Első okleveles említése 1285-ből adatolható. Mai lakosság száma 13 324 fő.

Pest megyéből Ráckeve vizsgálatára gondoltam, mert a mai települést szinte történeti előzmény nélkül, pusztult középkori település határában a török elől, a középkori Dél-Magyarországból, az Al-Duna mentében megszervezett Árpád-kori Keve megye, Kevevára városából (szerb neve Kovin) menekülő, kereskedő polgárok alapították 1440-ben. A szomszédságban fekvő Bálványos, Szkorenóc településekről is jöttek a Csepel-szigeten megtelepülők, városalapítók közé. Az új település Ráckeve, Ráckevei néven hamarosan Pest megye nevezetes városává vált. A szerb, macedon, dalmata és részben magyar áttelepülők mellé hamarosan az ország belső vidékeiről is mind többen beköltöztek. Így a 16. század derekán már a magyar reformátusok egyik jelentős szellemi központja működhetett itt. A török hódoltság alatt a város fenntartotta a kontinuitását, a kereskedelmi és közlekedési központ szerepét a 18. század folyamán lassan elvesztette. Az 1960-as évektől mind világosabbá vált, hogy Ráckeve 15. és 16. századi építészeti kultúrájának nyomai fennmaradtak a polgári épületek falaiban. Így a középkori város kultúráját

nem csak a rendkívül értékes szerb, pravoszláv templom őrzi. Mai lélekszáma 10 605 fő.

Harmadik mintavételi helyül Sárospatakot választottam a történeti Zemplén megyéből. Városi rangja 1261-ből igazolható. Egyik közössége (a mai Bodrogolasziban letelepedő hospesek) 1201-ben kapott szabadalomlevelet. Középkori városiasságát a plébániai iskolája is minősíti. Itt tanult Zalkai vagy Szalkai László (Mátészalka, 1475 – Mohács, 1526), a mohácsi síkon elesett esztergomi érsek. Iskolai feljegyzéseit középkori iskolakultúránk legteljesebb emlékeként az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi. 1531-től protestáns iskolaközponttá vált a település. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Kollégiuma országos jelentőségű gimnáziumi és akadémiai oktatási intézményeket, tudományos gyűjteményeket foglalt magában. A város történetében nagy fordulatot hozott, hogy Perényi Péter a török előretörést követően dél-magyarországi birtokairól Sárospatakra telepedett át. A zempléni Sárospatakra cserélte a Baranya megyei Siklóst, ahol nagyon igényes építészeti környezetet teremtett magának, de a török előrenyomulás miatt élete veszélybe került. Perényi Sárospatakon minden előzmény nélkül a város közepén várat emelt, majd a vár és a város gótikus plébániatemploma közötti részét falakkal, bástyákkal vette körül.³ Érdemes megjegyeznünk, hogy a Perényiekkel nagyobb számban érkeztek dél-magyarországi jobbágyok is, a Bodrogbal partján fekvő városrész, Kispatak történeti forrásokból ismert Tótszere róluk nyerte a nevét. (Az észak-alföldi népnyelvben a tót szónak 'nem idevalósi' jelentése is volt, de jelölhették e szóval a szlavóniaiakat, a horvátokat, a szlovákokat, amint a szlovénok népi neveként is használták.) A 17. század folyamán a vár urai mindinkább az allodiális uradalmi gazdálkodásra tértek át, és a helyi iparúzókat csak olyan mértékben részesítették a korábbi kedvezményekben, amennyiben az az uradalom gazdasági érdekeit szolgálta. Városi jogállását Sárospatak 1872-ig megőrizte, és a Tokaj-Hegyalja

3 FILEP ANTAL: A kataszteri térképek feltárják a rejtőzködő műemlékeket. Sárospatak erődítésének nyomai a kataszteri térképeken. *Catastrum*, 7. (2020) 4: 19–32.

egyik legfontosabb települése maradt. Városi státusát 1968-ban újították meg. Lélekszáma 2019-ben 11 886 főt tett ki.

Úgy véljük, mintavételünk szinte az ország egészét földrajzilag is reprezentálhatja. A véletlenszerűen kiemelt települések középkori, városi múltja kétségtelen. Sajátos módon a mai népességszámuk azonos nagyságrendű. Ugyan az ígéretes középkori előzményeihez képest mindhárom település a hazai városok rangsorában hátrább szorult, de a 20. századon át is mindegyik megőrizte a kistáji funkcióit.

Somorja

Érdemes a részletesebb tárgyalás elején idéznünk Fényes Elek (vagy egykori informátora) Somorjáról írott jellemzését. Tökéletesen összefoglalja a mezővárosok táji szerepét. Sorai azért is különös jelentőségűek lehetnek számunkra, mert a *Geographiai Szótár* éppen a kataszteri munkálatok kezdeti korszakához közel, 1851-ben látott napvilágot.⁴ „Somorja, (Sommerein, Sammaria, Fanum S. Mariae) régi s a Csallóközben legnevezetesebb privilegiált mezőváros Pozsonytól 3 mérföld távolságra, 1 fertálynyira a nagy Duna bal partjához. Hajdan, azaz 1405-ben királyi város volt, de ezen szabadságát 1465-ben elvesztette. Vannak több királyoktól szép szabadságai, privilégiumai.” A címszó III. Andrástól II. József-ig részletesen felsorolja azokat a magyar uralkodókat, akik Somorja szabadalmait adományozták, megerősítették, majd megállapítja: „lefizetvén esztendőnként a 806 forintot a pozsonyi várkapitányságnak, minden földesúri jussokkal élhet s földjeit szabadon használhatja. – Hatósága magának van”. A címszó rövid települési és építészeti jellemzést is ad: „Két főutcája elég széles, kővel kirakott, sőt a régi időkben sánca és két kapuja is volt. Házaik többnyire mind földszintiek, de téglából épültek.” Könnyen mérlegelhetjük az igazát, ha elemezzük a 1894-ben készített és 1904-ben revideált kataszteri térkép

belterületi szelvényeit. Természetesen Somorja ismertetése kiterjedt a népességszámra, az anyanyelvi és a vallásfelekezeti megoszlásra is. „Lakosainak száma 2603, úgy mint 1502 katolikus, 834 evangélikus, 267 református, nyelvökre nézve leginkább magyarok, s kevés németek, de ezek is mindnyájan tudnak magyarul.” Igen sajátos, hogy az 1910-ben lebonyolított népszámlálás alig talált nagyobb lélekszámot. Akkor a census 2930 főben állapította azt meg. Közülük magyar nemzetiségűnek vallotta magát 2699 személy, mellettük 114 szlovák és 112 német lakosról adtak számot. 2103 híve volt a római katolikus plébániának, 228 lélekszámú református egyházközség birtokolta az Árpád-kori eredetű templomot. A türelmi rendelet után felépült lutheránus templomhoz 370 hívő tartozott. Sajátságos módon a 19. század második felében a somorjai evangélikusok lélekszáma 470 fővel csökkent. Nyilván nagyobb elvándorlás történt.

Szemléletes összefoglalást kapunk Somorja gazdaságáról, táji szervező szerepéről. „Általában véve szorgalmatos, vagyonos emberek, s a kézi mesterségeket, földművelést, kereskedést, kertészséget erősen űzik. A körül belől fekvő vidékeknek s mondhatni a Csallóköznek pór-népét ők tartják posztóruhákkal, szűrökkel, csizmákkal, kalapokkal, s honnan nemcsak országos, de szombaton tartott heti vásárai is igen élénkek egyszersmind nagy fontosságúak: mivelhogy a Csallóköz gabonáját többnyire ide hordja eladni. Továbbá találtatik itt egy patika, levélposta Csallóköz számára, serház, két rév, egyik az öreg Dunán, másik közösen Rajkával az országvári [oroszvári?] Duna ágán, 13 Duna-malom, több zöldséges, gyümölcsös kert, egy lerakó hely az Ausztriából jött fenyőszalak, deszkák, lécek számára s a többi.”

A fentieket a természeti környezetről adott tömör és különös figyelmet érdemlő híradás egészítette ki. „Erdeje a Duna szigetjében szép s mivel tölgy, bikk, szilfából áll nagyobbára, ezen fában szűkölködő környékben kivált ke-

4 A forrásszövegeket – azok könnyű elérése és ellenőrizhetősége miatt – a mai helyesírással és központoszással, de a szóhasználati sajátosságokat megtarva adom közre, az egyértelmű rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldottam.

■ Orsóna emlékeztető széles utca mellett szerveződött középkori eredetű település. A főutca két szélső házsora által közrefogott térségben a központi tér, piac két oldalán két háztömböt alakítottak ki. A középső háztömbökben három és négy oldalról sűrűn beépített kis telkek. A szélső házsorokban szalagtelkeken L alaprajzú házakkal zárt utcavonalat alakítottak ki. A telkek belsőjében, végén pajtákát állítottak. Az orsós település magjának délkeleti szélén a középkori templom területén cinteremmel, temetővel. A templom körül utcas településrész. A városmag déli elterében széles kerti terület. Ennek külső oldalán néhány spontán módon megült utca. Somorja kataszteri térképe, 1894 (GKÜ ÚÁGK, Br 245)

*mény fa tekintetében megbecsülhetetlen. Szántóföldje elég és termékeny, de rétje kevés.*⁵

A nagyon kiválóan megfogalmazott városjellemezés és a mezővárosok, kis városok tájszervező szerepének jellemzése mellett érdemes elemeznünk az 1894-ben készített, 1904-ben korrigált, 1:1440 méretarányban szerkesztett kataszteri térkép belterületi szelvényeit. Somorja belsőségét négy szelvény tartalmazza. Valamennyi szelvény jobb felső sarkában „Somorja Iső rész, Ny. oszl. XVIII. 24. szelv. ai” jelzet olvasható.⁶ A bal felső sarkon 9/1-től 9/4-ig találunk a szelvény egyediségét jelölő számot. Valamennyi szelvény alsó margóján ez szerepel: „Egybehasonlította: Diendorfer Ede mérnök, Felmérte: Maczek József főmérnök.”⁷

Lényeges településszerkezeti információt a 9/1, a 9/2 és a 9/4-es szelvények tartalmaznak. Somorja északnyugat–délkeleti tengelyen szerveződött város, a 9/1 és a 9/2-es szelvényeken kiterjedt orsó alakú települést (Angersiedlungot) ismerhetünk fel. (A nemzetközileg elterjedt kifejezés a település kiszélesedő belső terére utal, hiszen a 'der Anger' jelentése pázsit, gyp.) Somorja azért is sajátos településképet mutat, mert a főutca kiszélesedett terét másodlagosan beépítették. Csak a település centrumában maradt a két középső, jelentős méretű háztömb között kisebb tér. Attól jobbra és balra az ovális teret a viszonylag kis középső részen kívül két háztömbtel teljesen beépítették. Ez a beépítési típus a szomszédos Moson megyei Rajkán is megtalálható. Az orsó alakú középső rész két telektömbjében jó néhány emeletes házat építettek. A zárt utcai homlokzatú épületek telkei, udvarai kicsinyek,

és gyakran három vagy négy oldalról beépítettek. Ezekben a házakban többnyire az iparos, kereskedő polgárok éltek. A hajdani boltokat ezek a házak fogadták be. Érdeemes megjegyeznünk, hogy nem mindegyik iparúzó és kereskedő távolodott el a földműves gazdálkodástól. A város Duna felé eső oldalán tágas kerteket birtokolhattak, ahol a gazdálkodásukhoz szükséges felszerelést is tárolhatták, ahol megfelelő rakodóhelyük lehetett, pajtát, istállót, ólat tarthattak. A településmag közepén szigetesen elhelyezkedő két háztömböt elég széles út választja el a városközpont orsóalakban kiszélesedő északi és déli külső házsorától. A térkép készítője a „Magyar utca”, „Király utca” neveket írta az út nyugati szakaszára. A keleti oldalon a középső tértől az Árpád-kori eredetű, késő gótikus református templom irányába eső részen „Búza piac”, „Városház utca” feliratokat alkalmazott. Konzultánsom, Kocsis Aranka etnográfus, kiadói szerkesztő, a Csallóköz kiváló kutatója, aki sokáig lakott és dolgozott Somorján, és aki a csallóközi várost behatóan vizsgálta, nem ismerte ezeket a helyneveket. Ám felhívta a figyelmemet, hogy ezt a házsort a helyi törzsökös lakosok Gazda sor néven ismerték. Ez a megnevezés a helyi történeti forrásokban korábról is követhető. A Király utca és a Városház utca külső oldalát a helyi lakosság Pór sor néven tartotta nyilván. (Csak röviden utalhatunk arra, hogy talán már az Árpád-kortól kimutatható 'pór' szavunk földművest jelent eredetileg. Korai német jövevényszavunk, a mai német irodalmi nyelv 'der Bauer' szavának bajor, osztrák nyelvjárási változatával, a 'paur', illetve a középfelnémet

5 FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik.* Pest, 1851. IV. 36. (Elérhető az Arcanum Kézíkönyvtárban, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/>)

6 Nincs arra lehetőség, hogy a katonai és kataszteri felmérések szelvényezési gyakorlatát részletesen ismertessük, azok összefüggéseire l. JANKÓ ANNAMÁRIA: A katonai és a kataszteri felmérések kölcsönhatása (1763–1940). *Catastrum*, 6. (2019) 1:3–18. A felmérési utasítások meghatározták az 1-1 négyzetmérföldet magába foglaló háromszögelési térkép felosztását. Az országban alkalmazott kezdőmeridiántól – nálunk a Gellérthegy – keleti és nyugati irányban római számmal jelölt oszlopokra (Colonne), illetve a meridiánra merőleges vízszintestől (perpendicularum) arab számokkal jelölt sorokra osztották a teljes területet. Az oszlop és sor számával meghatározott négyzetmérföldet négy oszlopra (a, b, c, d) és öt sorra (e, f, g, h, i) tovább osztották, a négyzetmérföld 20 szelvényét a betűkombinációk (ae, bf, di stb.) egyértelműen azonosították. Vö. ehhez: REISZ T. CSABA: A kataszteri felmérési utasítások. *Catastrum*, 2. (2015) 1:3–10., továbbá pl. az 1856. évi felmérési utasítás 120–122. §§-ait, az 1865. felmérési utasítás 82–85. §§-ait (a felmérési utasítások elérhetők a *Catastrum* honlapján, www.catastrum.hu).

7 Geodetický a kartografický ústav Bratislava, Ústředný archiv geodézie a kartografie (= GKÚ ÚAGK) Br 245 – Somorja / Šamorín/ 1894.

■ Panorámakép Somorjáról. Kranczinger Nándornak a város plébániatemploma (korábban a paulánus szerzetesek temploma) tornyából a középkori eredetű református templom felé délkeleti irányban készített felvétele. Jól látszik a szélső házsor, a Gazda sor zárt vonalú beépítése. A felvételt dr. Végh László igazgató (Forum Institut) jóvoltából adhatjuk közre

■ Panorámakép Somorjáról. Kranczinger Nándornak a város plébániatemploma (korábban a paulánus szerzetesek temploma) tornyából északnyugati irányban készített felvétele. Jellemzően mutatkozik a szélső házsor, a Gazda sor épületeinek típusa, zártsága. A középső északi háztömb jellegét is megbecsülhetjük

'búr' változatával áll összefüggésben. Az irodalmi német nyelv 'bauen' 'ültet, elültet, megművel, termel' jelentésű igéjének szóbokrából származik. Így a Pór sor feleselő párja lehet a Gazda sornak.)

A somorjai városmag déli, délkeleti része különös figyelmet érdemel. Az orsóalakban kialakított főutca közvetlen szomszédságában áll a középkor egyik legszebb csallóközi egyháza, a református gyülekezet temploma. Az orsós településrész mellett külön negyednek látszik a templom tágabb szomszédsága. Mintha településtörténetileg korábbi fázisként alakult volna ki. A templomot feltűnően nagy, kerekded kert veszi körül, mintha valaha védő kerítőfala lett volna. A Pór sor végén néhány ház kisebb telekkel ehhez a kerek templomkerítéshez épült hozzá. A templomtól telek szélességnyivel kissé északabbra a Kis utca vezet a város délkeleti végére, de lényegében felfűzi

az orsó alakú település résztől eltérően tájolt, délnyugat-északkelet tengelyhez igazodó, a középkori templom szomszédságában kialakult kisebb utcákat. Ilyen a Temető utca, a Szél utca, a Fazekas utca, a Kovács utca, és ebből a negyedből indul a Tejfalusi utca is.

Sajátságos, hogy mind a Gazda sor, mind a Pór sor jellegzetes szalagtelkes megülést mutat. A környék éghajlati adottságai miatt ajánlatos volt pajtákat használni. A Somorján épített pajtáknak csak egy részét állították a telekvégre és a megszokott módon a telek hossz tengelyére merőlegesen. Elég sok pajtát a telek belsejében, a hátsó telekszomszéd kerítése mellé helyeztek el. Az északi oldalon, a Gazda sor külső szélén csak igen keskeny csík maradt a helyi közlekedésre, mert szinte a teleklábon futott az országút, amit a térképi jelölés szerint mind a két oldalon árok kísért. A 19. század végén még az országúton túlra nem terjedt át a város belterülete.

A város déli oldalán, a Pór sor teleklábvonalán kívül húzódott a Kertalja (más szelvényen „Kert alja”), amely elvezetett a református templom mögötti térségig, ahol nagy vízállásos részek tarkították az út mellékét. Úgy tűnhet, hogy ez a lapos rész valamilyen hajdani Duna-ág maradványa lehet. Szélességére, mélységére jellemző lehet, hogy a Temető utca folytatásában hidat vertek rajta. (Ezt a hidat már 1777-ben is használták.)

A Kertalja külső déli oldalán olykor szabálytalan telektömbök között vezetnek jó részben a Duna felé eső városszélre a Legelő út, a Molnár, a Halász, a Duna, a Városmajor utcák, valamint a Csölösztői út és a Paulánus köz. Térképünk felvétele idején ebben a térségben többnyire lakóházak álltak, de nem kevés a lakótelkektől elkülönült telek, kert, amelynek a tulajdonosa valahol másutt birtokolt lakóházat, és olykor ezeken csak gazdasági épület (gyaníthatóan pajta) állt. Somorja ugyanis részben osztott beltelkű település volt.⁸

Vissza kell térnünk a Pór sor és a Gazda sor telkeinek beépítési rendjéhez! A lakóházak lehetőleg a szalagtelkek északi oldalára épültek. Így a ház udvari homlokzata kedvezően kapott napfényt. Az udvarban, a telekláb felé hosszú egymenetű rendszerben sorakoztak az egyes helyiségek. Mondhatnánk, fésűs beépítésre kellene gondolnunk, ám sajátos módon minden lakóépület L-alaprajzzal, a kisalföldi népi terminológia szerint kereszt házként épült. A házak utcai homlokzatát úgy alakították ki, hogy minden épület a szomszédos házhoz csatlakozzék. Így teljesen zárt utcavonalat alakítottak ki. Némelyik portára az utcáról csak személyi közlekedésre alkalmas, elég keskeny ajtón lehet bejutni. Ha nagyobb száraz bejárásos kapukat létesítettek is, azok aligha lehettek arra alkalmasak, hogy hordáskor kevés gabonával vagy szénával rakott szekérral behajthat-

tak volna. A lakóházaknak legkevesebb két ablaka az utcára nyílt, de általában háromablakos homlokzattal építkeztek. Ez az építési forma a református templom környéki kisebb telkű háztömbökben is általánosnak mondható. Az épületállományt valamikor az ötvenes évek vége előtt európai hírű, kiváló etnográfusunk, Hofer Tamás vizsgálta. Arról tájékoztatott, hogy 17. századi, vésett feliratokkal datált, gendrás deszkamennyezeteket látott. Érdemes megjegyezni, hogy a néprajzi irodalom 17. századból származó, talán legelső mestergerendáját is a Győr melletti Börchs községből közölték 1911-ben. A börcsi épületek különben nagyon hasonlítottak a somorjai házak alaprajzára. A geográfus normák szerint Somorja ideálisan urbanizálódott településnek lenne tekinthető, hiszen zárt utcafrontba rendezett település. A somorjai fényképész, nyomdász, képeslapkiadó Kranczinger Nándornak (1876–1966) a múlt század elején (esetleg a 19. század legvégén) készült panorámafelvételei megjelenítik előttünk azokat a házakat, amelyeket a térkép a Gazda sorról alaprajzban örökített meg, és egyben igazolják Fényes Eleknek az épületekről közölt megjegyzését.⁹ Tégláépületeket, cseréptetős házakat örökített meg a fotográfus kamerája. Mielőtt ideális urbanitás jeleit vélnénk megtalálni, az etnográfus kutatónak azonnal meg kell jegyeznie, hogy Somorja abba az övezetbe tartozik, ahol évszázadok óta a falvak lakóházait is zárt utcai fronttal építették. Moson megye nyugati területeitől Morvaországig és a csatlakozó ausztriai régióból sorakoztathatnánk a példákat. (Emlékezetesek lehetnek azok a televíziós híradások, amelyeket 2021 nyarán a morvaországi tornádó pusztításairól láthattunk. A tető nélkül maradt házak azokban a községekben is zárt utcafronttal épültek.) Leszögezhetjük, ennek több százados hagyománya van. A késő középkorban és a

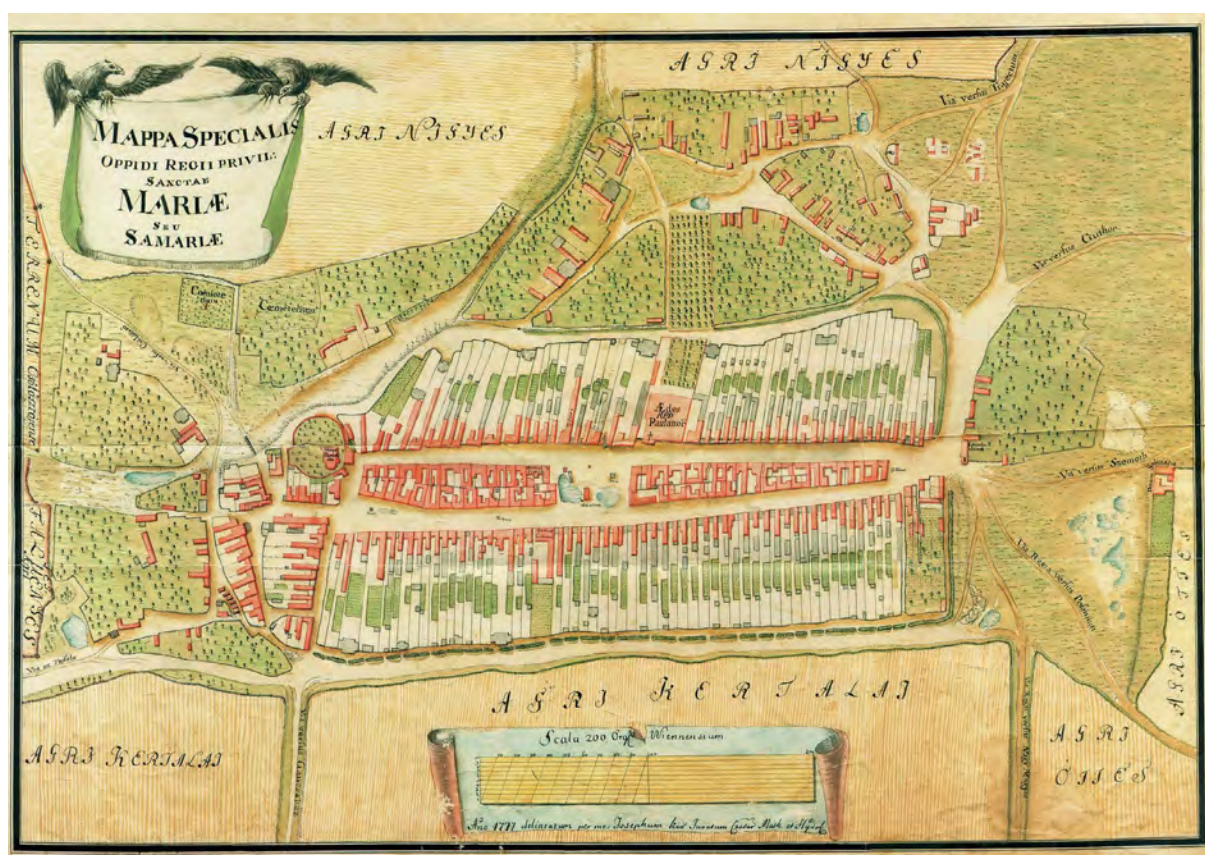
8 KOCSIS ARANKA: Beispiele aus Csallóköz zur Frage der geteilten Siedlungen. *Néprajzi Értesítő*, 71–73. (1989–1991) 135–141. KOCSIS ARANKA: Kertek a Csallóközi-Duna szigeteiben. A *Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk.: HALÁSZ PÉTER. Bp., 1991. 157–164.

9 Hálás köszönetemet fejezem ki Végh László PhDr úrnak, a Fórum Kisebbségkutató Intézet, a Szlovákiai Magyar Levéltár igazgatójának, hogy volt szíves Kranczinger Nándor somorjai városképet megőrkítő felvételeinek digitalizált változatait rendelkezésünkre bocsátani!

kora újkorban kialakult helyi viszonyok adtak alapot, hogy ez az építőhagyomány kialakult, megerősödött.¹⁰

Érdemes arra utalnunk, hogy az 1894-ben készített és 1904-ben revideált kataszteri térkép alig különbözik Kiss József, „császári matematikus és hidrológus” 1777-ben készített *Mappa specialis oppidi regii privi[legiati] sanctae Mariae seu Samariae* című színes térképlapjától.¹¹ Sajátságos, hogy a város két szélső házora már zárt utcavonalat alkotott a 18. század utolsó harmadában, de a házak többnyire még fésűs rendben sorakoztak. Még nem építették

meg a keresztszárnyakat, de már a szomszéd épülethez a ház tetőzetével összeépített színekkel kapcsolódtak. Ezekre az utca felé nagy deszkakapukat készítettek. Pozsony és Nyitra megye kisalföldi térségéből erre 20. századi fényképek kínálnak meggyőző párhuzamokat. Meg kell említenünk, hogy a városmag belsőjében az északi középső háztömb még nem minden telkét építették be zárt utcai homlokzatúvá. A térkép az északi teleksor mögött és attól nyugatra, valamint a kertaljai rész északi szélén még a hajdani, a várost védő sánc jelentős részét is megörökítette. Am figyelmet érde-

■ Somorja 1777. évi belterületi térképe, Kiss József császári matematikus, hidrológus munkája. A rajzoló a kataszteri térkép északi tájolásától mintegy 135 fokkal eltérő tájolóással kiváló minőségben ábrázolta a város belső településterületét. Sajátos, hogy a zárt utcavonalat már kialakították a két szélső házorsóban, de a 18. században még a fésűs beépítésű lakóházakat csak az utca felé nagy kapukkal zárt színekkel kötötték össze. A szerző nagy gonddal ábrázolta a telkek lakóházaihoz kapcsolódó vagy azoktól függetlenül emelt gazdasági rendeltetésű építményeket. Gyakran örökített meg pajtákat. Következésképpen ábrázolta a telkek veteményes tábláit (SAT PAG, Šala)

10 Kocsis Aranka fentebb idézett tanulmányán túl a város történetében eligazítható lehet a *Fejezetek Somorja város történetéből. Történelmi konferencia a Zsigmond király által adományozott városi kiváltságok elnyerésének 600. évfordulója alkalmából*. Somorja, 2005. szeptember 9. Összeáll., szerk.: STREŠŇÁK GÁBOR – VÉGH LÁSZLÓ. Somorja–Dunaszerdahely, 2005. Érdemes mérlegelni PÜSPÖKI NAGY PÉTER névtani, településtörténeti dolgozatát: Villa S. Mariae – Zentmária – Somorja – Somerein – Šamorín. Gondolatok a város nevééről és kialakulásáról. *Irodalmi Szemle*, 18. (1975) 9:706–716.

11 Štátny archív Trnava, pracovisko Archív Galanta so sídlom v Šali (= SAT PAG, Šala), Magistrát mesta Šamorín, III. Mapy a plány, 1. *Mappa specialis oppidi regii privi. Sanctae Maraie seu Samariae*, 1777.

mel, hogy a földhányást számos ponton átvágták a Gazda sor telekvégein, hogy könnyebben kihajthassanak. A 18. századi térképkészítő a telkek gazdasági rendeltetésű épületeit, épületrészeit is bemutatta, amelyek javarésze a házak után a szomszéd telek határán sorakozik, az istállók, a kamrák, a magtárak kaphattak itt helyet. Mellettük nagy gonddal ábrázolta a veteményes kertrészeket. Kis figyelmét nem kerülték el a pajták sem, több igen nagyméretű (a Kisalföldön gyakori) „nyakas pajtát” rögzített. Ezekben őszi, téli időben lovakkal is nyomtathattak. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden telken állítottak pajtákat. Olykor csak a törek és a polyva befogadására alkalmas kis építményeket jelzett a rajzoló.

Tartozunk annak az indoklásával, hogy miért tárgyaltuk Somorja jelenségeit talán részletesebben. Mondhatnám, a település hagyományos állapotát talán utolsó magyarországi kutatóként tanulmányozhattam 1967 késő őszi, amikor az MTA Néprajzi Kutató Csoport munkatársaként tehettem tanulmányutat Szlovákiában, kutathattam a Csallóköz területén. Egy nagyon szép, verőfényes, novemberi napon ejthettem útba Somorját. Módszeresen bejártam, szemrevételeztem a várost, hogy alaposan megtervezhessem, mit rögzítsek fényképen, mit és mikor, milyen megvilágítási helyzetben lenne érdemes megörökíteni. Lenyűgözött Somorja egységes városképe és rendkívül sajátos történelmi hangulata, atmoszférája. Mire a szemlével végeztem, mire a református templomtól a település egykori lovassági kaszárnya felé eső végére értem, beborult az ég és kiadós eső támadt, visszaüszött a pozsonyi szállásomra. Elhatároztam, amint tehetem, visszatérek, elkészítem a tervezett dokumentációm. Valóban, a következő szlovákiai tanulmányutam első napjaiban kintartam Somorjára. Megdöbbenésemre négy műemléképületet nem számítva a város történeti magját lebontották, helyén mérnökileg kiépített, sík pusztaságot találtam. Kiderült, házgyári panelépületekkel sohasem volt, előzmények nélküli, új, „korszerű” várost építenek. Utóbb az ötvenes és a hetvenes évek között épített családi házak övezete is hasonló sorsra

jutott. Dolgozatomat az egykori csodálatosan egységes és rendkívül hangulatos kis város, klasszikus mezőváros rekviemjének szánom. Utóbb itthon, Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Békéscsabán, Szegeden, Győrött, Pécsen hasonló beavatkozásokkal találkoztam. Majd a kolozsvári Pata utcai, Külmagyar utcai stb. hóstáti településrészek eltűnését is tudomásul kellett vennem, ahol a 16. századtól céhszerű szervezetekben tömörülő, a városi ellátásra szakosodott földészek, kertészkedő, tejjgazdaságot fenntartó földműves polgárok közösségei éltek. Ezeken a helyeken a kora újkortól földműves polgárok éltek, akik árutermelőként gazdálkodtak. Egészen más szubjektumai voltak a történelemnek, mint a tágabb szomszédságunk egykori muzsikjai vagy vecinei. Nem véletlenül ragaszkodtak egyes vidékeinken ahhoz, hogy magukat önelnevezésként polgárnak, egyes nyelvjárásokban pógárnak tekintsék.

Ráckeve

Történetileg és településnéprajzilag nem kevésbé tanulságos Ráckeve településtörténeti, építészettörténeti fejlődése. Az egykori alapítók remélhették, hogy a védett Pest megyei térségből folytathatják kiterjedt kereskedelmi tevékenységüket, és a királyi Magyarországot és a mögöttes közép-európai térséget távolsági kereskedelmükkel továbbra is összeköthetik a balkáni országokkal, sőt békés korszakokban még a törökökkel is üzletelhetnek. Ehhez kiváló lehetőséget kínált számukra az is, hogy a királyi kegyből elnyert új helyükön, a középkori, elpusztult település, Szentábrahámtelek helyén nem csak jó telephelyre leltek, de a Duna partján jó kikötőt alakíthattak ki. Ráckevéről is részesei a dunai hajózásnak. A szigeten nagyobb biztonságban lehettek. Városuknál a Duna-ág bal partjára jó révátkelés is kínálkozott. Utóbb korról korra hidat építhettek. (Tudjuk, Ráckeve polgárainak földjei, majorjai a Duna bal partján a szemben fekvő Bálványos-pusztán voltak.) A város nyugati oldalához főként gyepterületek, legelők és szőlők csatlakoztak. 1526-ig békében, nyugalomban élhettek.

Egykori városépítésük rangosságát mindennél jobban bizonyítja, hogy máig megcsodálhatjuk monumentális, gótikus, pravoszláv templomukat, amely hazánk legnagyobb középkori eredetű szerb egyháza. Minden jel arra mutat, hogy a hódoltság beköszöntéig az új város polgárai eredményesen folytathatták kereskedelmi tevékenységüket. Serény polgárainak munkájával Ráckeve a késő középkor ígéretes városává fejlődött. A beköltözők szerbek, macedónok, dalmátok és magyarok voltak. Néhány évtized alatt a városban jelentőssé vált a magyarok aránya. Így a reformáció egyik jeles központja lett.¹² Szege-di Kis István és Skaricza Máté mellett több kálvinista szuperintendens, püspök is Ráckevén működött. A versíró Skaricza Máténak köszönhetjük, hogy egyik költeményében Ráckeve – 16. század második felében meglévő – városi jellegzetességeit is megörökítette.¹³

Ráckeve történeti településmagját a kataszteri térkép segítségével írhatjuk le, mutathatjuk be. Az 1880-ban készült kataszteri térképnek sajnálatos módon csak a település északi részét ábrázoló szelvénye áll rendelkezésünkre. Szerencsénkre ez magában foglalja a hajdani szerb egyházközség különösen értékes templomát is, de rajta van még (a szelvény déli széle közelében) a reformátusok újabban épített temploma is, amelynek természetesen volt 16. századig

■ Ráckeve a második katonai felmérés térképlapján. A Duna-part árvízmentes sávjában a 15. században megtelepedett város észak-déli tengelyre kiépült utcás település. A zsúfolt belső magban csak lakóépületeket emelhettek. A gazdasági rendeltetésű épületeket a város nyugati-déli előterében kialakított tartozéktelek szálláskerti övezete fogadta be. Ezeket itt és a tágabb környezetben következetesen erős zöld szímmel jelezték a térkép készítői

visszanyúló előzménye. (Ismereteink szerint a református paplak falaiban építészettörténeti értékű köemlékeket találtak, tehát ez a környék is a késő középkori, kora újkori településmaghoz tartozott.) A fennmaradt szelvény bal felső sarkán 19-es számot látunk. A jobb felső sarkon jelzet: „Ráckeve. Ny. oszl. II. 37. szelv. ah.” Az alsó margón: „Egybehasonlította Eckert Dismas mérnök”, valamint „Felmérte Wurda Pál mérnök”.

A térképszelvény tanúsága szerint (és a helyszíni bejárásom tapasztalata alapján) bizonyosak lehetünk, hogy Ráckeve városszá-nya kiépítése során az otthon kereső polgárok

12 A Ráckeve történetére vonatkozó legújabb irodalomból felhívjuk a figyelmet MISKEI ANTAL dolgozatára: Ráckeve, a királyi mezőváros (1440–1541). *Acta Academiae Agriensis Sectio Historiae*, 39. (2012) 159–175.

13 MÉSZÁROS LÁSZLÓ: „Mindezeket írák böjt más hóban...”. Skaricza Máté 400 éves históriás verse. *Honismeret*, 9. (1981) 4:11–15. Nagy irodalmat közölt.

- Ráczkeve belterülete a kataszteri felmérés 1880-ban készült térképének (fennmaradt) északi szelvényén (Lechner Nonprofit Kft.). A rendkívül zsúfolt belterületnek a szerb templom és a református templom vonalától északra eső részén biztosan a késő középkor, a kora újkor fordulója körül kialakult utcahálózata látható. Kicsiny alapterületű telkekre építették a lakóházakat gazdasági épületek nélkül. A szálláskertes oszottság jellegzetes példája. A szelvény alsó szegélye mellett a Duna felőli házsorban a református templom. Ennek utcájában, a Kossuth utcában 15. és 16. századi eredetű házak maradványait tárták fel a műemléki kutatók

■ Ráckeve kataszteri térképének belterületi részlete a pravoszláv, szerb templom, a református templom és a híd fő között. Feltűnő a telkek területének szűkösége. A kép bal oldalán a gazdasági tartozéktelkek övezetének széle látható

a Csepel-szigetet keletről ölelő Duna ágának jobb partja közvetlen közelében kialakult, természetes földhátat ülték meg. Véleményem szerint korábbi földtörténeti periódusban a Duna övzátonyként építette ezt a nem túl széles, a történeti időszakokban már árvízmentes kiemelkedést. Egykor a folyam vízhozama lényegesen nagyobb volt, és a meder vízmagassága a jelenleginél szintén sokkal nagyobb lehetett. Erre vall, hogy a viszonylag nem túl széles, a Dunával párhuzamos, észak–déli irányú földhát nyugati oldalát eléggé kiterjedt laposabb, belvíznek kitett, olykor árvízjárta terület kíséri. Ezzel függ össze, hogy a belterületet nyugatról határoló Öreghegyi úton felül és az Öreghegyi úton alul a dűlőkben és a szálláskertként is szolgáló Lencse kert területén sok felé elágazó árokhalózatot rögzített a felmérés. Az említett helyektől délnyugatra a „Telek allja” [így!] osztatlan határrészen (minden bizonnyal gyepes területet jelöl a helynév) „Czigány domb” és a már említett Lencse kert nyugati határvonala mellett az árkok végpontján túl jelentékeny tavat, vízállást örökített meg a kataszteri mérnök. A laposabb területen az árvízvédelmi töltések kiépítése előtt csak úgy lehetett biztonsággal épülete-

ket emelni, fenntartani, ha mesterségesen az árvízszint fölé emelt halmokat, földhányásokat alakítottak ki. Ezek az épületek kívül rakodóhelynek is el kellett férnie. A mesterségesen rakott földhalmokon emelt, eredetileg leginkább istállóként használt épületeket a hatvanas, hetvenes években még lehetett látni, bár már az előző évtizedek házhelyosztását követően kockaházak tengerében kellett őket megkeresni. (Mosolyogva emlékezem arra, amikor egyik kedves német kutató kollégámnak mutattuk meg Ráckevét. Ismertettem az árvíz elleni halmokra építést is. Barátunknak kedve támadt ilyen halomra épített szálláskerti istállót meglátogatni. Kis keresés után sikerült is mesterségesen emelt halomra épített, külsejében is hagyományos tüzelős ólnak látszó épületre akadnunk. Megközelítve láttuk, hogy ugyan már lakóépületté alakították, de még így is szemre való, műemléki értékű házat fedezhettünk fel. Szerettük volna belülről is szemrevételezni. Meglepetésünkre manikűrszalont találtunk a hagyományos farazatos nádfedél alatt. Német vendégünk Ráckevét a helyi élményei alapján Ackerbürgerstadtként „könyvelte” el.) Jegyezzük meg, hogy hagyományosan a településnek ez az árvizeknek

kitett övezete fogadta magába a ráckevei lakosok állattartó épületeit, gazdasági udvarait. Az idősebb lakosok erről még beszéltek nekem, amikor a várost tanulmányoztam.

A földhátan nagyjából észak–déli irányban a Dunával párhuzamosan alakíthattak ki utcákat. Csak a város északi végén talált a kataszteri felmérő két olyan utcát, amelynek tengelye északnyugati irányban kissé elfordult a Duna-part irányától. Úgy tűnik, a mai Kossuth utca volt Ráckeve kialakulása idején a főutca, a kiépülő város vezértengelye. Erre utalnak az elég töredékesen előkerülő építészettörténeti emlékek. Utóbb még néhány párhuzamos utca

alakult ki. A várost befogadó földhát szűkösége miatt a párhuzamos utcák feltűnően közel estek egymáshoz. Ezeket létrásan keresztutcák, közök kötötték össze. A beltelkek olykor olyan kicsinyek voltak, hogy a háznak szinte mind a két rövid vége telekhatáron vagy annak a közelében állt. A telektömbök a helyi terepadottságokhoz igazodtak, ezért távol esnek a mérnöki szabályosságtól, de egyáltalában nem minősíthető a település belső magja halmazosnak. Skaricza Máté (Ráckeve, 1544 – Ráckeve, 1591) verssorai megjelenítik a 16. századi Ráckeve utcáit. Érdemes idéznünk néhány strófáját.

(1.)
Kik Kevibe akartok be menni,
Illik néktek először ezt tudni,
Hogy én rajtam nem kell haragudni,
Utszáimon hozzám tuttok járni.

(2.)
Elegy belegy volt az én ülésém,
Sár, homok s víz miatt kerengésem.
De hogy lön itt le telepedésem,
Sok horgas köz s ucza juta nékem...

(70.)
Tágas piac, Malom piac egyik,
Széna piac, Fa piac negyedik,
Vagyon bennem Képes piac ötödik,
Áros piac, Rác piac hetedik.

(71.)
Vesztett dolog én bennem lakásod,
Utczáimnak te nevét nem tudod,
Nagy fel uczát, Kép fel uczát járod,
Mellyék uczát oda fel számolod.

(72.)
Romlásából az jó Fehér várnak,
Fehér vári uczát is adának,
Verésétül az len magh olajnak.
Olay verő néven edgyet hívnak.

(73.)
Alátérvén Nagy all ucza egyik.
Akasztófás, Makofalva másik.
Oldal ucza, Szénás ucza negyedik,
Szent Miklós uczája ötödik.

(76.)
Kevinek sok horgas uczái közt,
Oldal uczát teszed többi közt,
Nevezhetni mesterséghez képest,
Ha ki abban életében nem rest.

(77.)
Ki felindulsz az Szent Ábrahámtúl,
Szoros közt és Fa közt érsz azontúl,
Révköz, ismét következik azontúl,
Köves köz, Szénás köz mindazontúl.

(78.)
El alá eredvén ugyan onnan,
Oldal piac jön elődbe ottan,
Ruhás oldal szabókrul mondatván,
Boros oldal jó borokrul aztán.

(79.)
Te az Által uczát Szent Kereszttel,
Híjad Szennyes oldalt nevével,
És az után halászok nevével,
Halász oldalt mongy Isten hírével.

Ráckeve magját, történeti központi részét apró telkek jellemzik, a fésűs beépítés általánosan mondható. A házak általában egymenetű alaprajzzal épültek. A telkek és a házak mérete általában szerény. A rangosnak mondható épületekben legfeljebb szoba–pitvar–szoba–kamra alaprajzi egységek voltak kiépíthetőek. Nem túl gyakran L-alaprajzú épületeket is kialakítottak. A gazdasági udvarokat nyilvánvalóan a gazdasági épületekkel (istállókkal, ólakkal, magtárakkal, színekkel) a külön kialakított tartozékteleken kellett elhelyezni, ahol a takarmányok számára rakodóhelyeket és a nyomtató szerűket is biztosítani kellett. Nem győzzük hangsúlyozni, ezek a távolsági kereskedelmet folytató polgárok számára is elengedhetetlenek voltak. A vízrendezés előtti időszakban a tartozékteleket csak a városmagot nyugatról és délről körülölelő, az előbbieken már ismertetett, időnként vízjárta laposabb területen alakíthatták ki. Ráckeve település szerkezete a Csepel-sziget és a szomszédos Kiskunság települései, mezővárosai szálláskertes rendszeréhez igazodott. A második katonai felmérés kapcsolódó szelvényei meggyőző bizonyítékot nyújtanak. Jellegzetes, hogy a városmag utcás szerkezete ellenére a tartozéktelek térségében szabálytalan, legyezőszerűen szétnyíló görbe vonalvezetésű utakat láthatunk. A gazdasági telekrészek szabálytalan alakúak, köztük a feltároló utak zezgugosak, sok a zug és a zsákutca. Különös módon a 17. század végéről Ráckeve városmagjának sematikus, térképi vázlata fennmaradt a város látképével együtt a Csepel-szigetről készített térképen.¹⁴

Ráckeve 1967-ben nagy építészettörténeti meglepetéssel szolgált. Az Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet áruházat

kívánt telepíteni. A Kossuth utca 1. számú épületet sajátították ki, amelyben addig a város könyvesboltja működött. A bolt felszámolása és a bontás előkészítése közben az egyik falban elfalazott gótikus ajtókeretet találtak, majd reneszánsz kőkeretek kerültek elő a vakolat rétegei alól. Kiderült, a késő középkori város egyik hajdan rangos épületére leltek. A fogyasztási szövetkezetek országos központi szervei az Országos Műemléki Felügyelőséggel egyetértésben étteremként, eszpresszóként, borozóként állították helyre a várostörténetileg és építészettörténetileg egyaránt kiemelkedő értékű épületet. A meglepett műemléki kutatók, építészettörténészek további alapos kutatásba fogtak és közel 20 olyan épületre leltek, amelyeknek kőből rakott falazatai gótikus, reneszánsz ajtó és ablak szarköveit, ablak- és ajtókeret-maradványokat rejtettek. Az egykori lakáskultúráról régészeti megfigyelések is híradással szolgáltak. Ma már bizonyosan tudhatjuk, Ráckeve otthonait is külső fűtésű kályhakkal melegítették a hideg évszakban. Érdemes arra emlékeztetnünk, hogy a húszas években Papp László (a Kecskeméti Városi Múzeum kutatójaként) kályhafűtéses lakóházak maradványait tárta fel Kecskemét környékének a hódoltság korában elpusztult falvai helyén. A Ráckevén talált ép kályhaelem, oromdísz bizonyíték arra, hogy a Kecskemét környéki kályhákhoz hasonló fűtőeszközt használtak. Mindezekből az is következik, hogy Ráckeve polgárai tiszta levegőjű, száraz hajlékokban lakhattak. A vendéglátás céljaira helyreállított épület rangosságához nem férhet szó, de fel kell figyelnünk arra, hogy az épület (három tagolódású ház) hosszirányban kitöltötte a telkét. Az egykori építető csak úgy tudott nagyobb belső teret biztosítani magának,

14 Cz. WILHELM GIZELLA: Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről. *Studia Comitatus I. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. Szentendre, 1972. 129–134. A térkép jobb alsó sarkában lévő Razkove – olvassuk Rácköve formában, a környék őző nyelvjárást beszélt – városkép és az alatta lévő eléggé vázlatos városi helyszínrajz érdemes lehetne közlésre, de a bolognai Marsigli-gyűjtemény állományához nem tudunk kapcsolatot teremteni.

hogy egymás mellé, a telek másik oldalára is egy másik egymenetű, háromsztatú épületet emeltetett.¹⁵

Ráckeve ugyan szerencsésen túlélte a hódoltság korát, de súlyos veszteségeket szenvedett. Jellemző, hogy a városról is verselő, európai látókörű református papját is török rablók ölték meg. A felszabadító háború után mezővárosként nagyobb uradalom egyik központja volt. A belterület északi szomszédságában épült fel Savoyai Jenő herceg, tábornagy kastélya. Nem szolgálta a város fejlődését, hogy a távolsági hajóforgalom elkerülte, mivel a Dunának ezt az ágát mind a két végénél a folyószabályozási munkálatok során elzárták.

Ráckeve kataszteri térképének belterületi szelvénye általánosan fésűs beépítést mutat. A helyi épületállomány művészettörténeti, műemléki és régészeti vizsgálata nyomán abban is biztosak lehetünk, hogy a késő középkori és a kora újkori városi polgárság házait is fésűs beépítési rendben építették. A kereskedők városából uradalmi központtá vált mezőváros házainak falai a 20. század hatvanas, hetvenes éveiben is őrizték még ennek a tárgyi bizonyítékait. A fésűs beépítés a késő középkor polgár városaitól sem lehetett idegen. Ezt bizonyították Dávid Ferenc, a kiváló művészettörténész, műemléki kutató soproni vizsgálatai is. Ismételten kimutatta: a soproni legbelső városmag épületállományának falkutatásai kétségtelenné teszik, hogy a soproni polgárok a telkek első beépítésénél fésűs telekelrendezéssel éltek. Az első középkori, egymenetű alaprajzzal épített házak falazatának nyomait akár főúri családok soproni palotáinak homlokza-

tából is feltárta és a műemléki helyreállítás során be is mutatta.¹⁶ Úgy tűnik számunkra, a városiasság 19. és 20. századi ismérvei a történeti időben nem érvényesek, nem követhetők a múltunkban.

Sárospatak

Harmadik mintavételi helyünk Sárospatak, Zemplén megyéből. Sárospatak határában több helyen honfoglalók első nemzetségeinek szállásterületéhez tartozott temetőket tártak fel a régészek. Maga a mai város egésze bizonyosan történetileg a korai Árpád-kortól követhető. Királyi udvarháznak is helyet adott. Ennek következményeként a plébániája hosszú időn át exemptus jogállású volt, közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt állt. Erdőuradalom központja volt.¹⁷ A mediterrán medencéből hazánkban át Kijevbe vezető nemzetközi kereskedelmi útvonal egyik fontos állomása volt. Az út az újkorban is megőrizte jelentőségét. Ezt mi sem bizonyítja jobban annál, mint hogy a császári, királyi hatalom stratégiai akarata a gépi közlekedés korszaka előtt az utat Buda és Sátoraljaújhely között keresztező valamennyi vízfolyás fölé kőhidakat emeltetett. Az 1201-ben kiadott oklevélről számítják a városi státust. A nyolcszázadik évforduló alkalmából összefoglaló és áttekintő tanulmánykötetet jelentetett meg dr. Tamás Edit történész, múzeumigazgató szerkesztésében a Rákóczi Múzeum. (Az 1201-ben kelt oklevél a vallon hospesek települése, a mai Bodrogolaszi Patak területéből való kiválását is rögzítette.) A régebbi művészettörténeti, műemléki kiad-

15 BORKAYNÉ KÁLLAY ILONA: Régi házak Ráckeve kialakuló képében. *Műemlékvédelem*, 18. (1974) 3-4:165–169. GERGELYFFY ANDRÁS: középkori lakóházak Ráckeven. *Építés – Építészettudomány*, 5. (1973) 3-4:405–411. Különös figyelmet érdemel Fegyő János ráckevei leletmentése. A valószínűleg gabonával kereskedő polgár épületének maradványai között a Duna–Tisza közén elterjedt, kívülről fűtött kályha töredékeit, gótikus kályha oromdíszt tárta fel. A lelet arra vall, hogy az új város hamarosan szervesen kapcsolódott az alföldi környezet lakáskultúrájához. FEGYŐ JÁNOS: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckeven. *Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. Szentendre, 1973. 99–105. Miskei Antal fentebb idézett munkája 2012-ben kitért a középkori eredetű műemlékekre, és a Kossuth Lajos utca, valamint az István tér épületállományából már 19 középkori házról tudott. Rendkívül fontos KUBINYI ANDRÁS (ráckevei emlékeket is érintő) tanulmánya: Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. *Építés – Építészettudomány*, 15. (1983) 1-4:283–291. L. még: PAPP LÁSZLÓ: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. *Néprajzi Értesítő*, 23. (1930) 137–152.

16 DÁVID FERENC: Gótikus házak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem*. V. 1967–1968. 98–124.

17 SZŰCS JENŐ: Sárospatak kezdetei és a Pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle*, 35. (1993) 1-2:1–57.

■ Sárospatak középkori településmagjának északi része a Bodrog hídja és a Suta patak, a Héce városrész határa között Franz Römisch 1785-ben készült lapján, az 1866-ban készített kataszteri birtokvázlaton és az 1896-ban készült, 1906-ban revidált kataszteri térképen. (MNL OL, S 11. 493; MNL BAZML SFL, Lechner Nonprofit Kft.) Világosan megfigyelhető, hogy a 18. században kivétel nélkül fésűs rendszerben, egyemenetű alaprajzzal épített lakóházak sorakoztak Sárospatak városában. Az 1866-ban készült birtokvázlaton már néhány keresztszárnyal kiegészített épületet rögzített a mérnök. A Híd utca és a Nagy utca találkozásánál rövid szakaszon zárt utcafrontot alakítottak ki. Az 1896. évi térkép tanúsítja, hogy a zárt utcai homlokzatú házsorok kiépítésére a Rákóczi utcában is több szakaszon vállalkoztak

ványok a sárospataki várat Árpád-korinak vélték. Kovalovszki Júlia, a Magyar Nemzeti Múzeum régésze 1962-ben végzett ásatása bizonyította, hogy a vár területén nem található a 16. század előttre datálható emlékek.¹⁸ Meg kell jegyezni, hogy a Vöröstorony feltűnően hasonlít a bizonyosan a 16. század derekán, hajdan híres horvátországi kikötő és város, Senj (Zengg) mellett felépített toronyszerű erősségre, várra. Sárospatak településtörténetét, településszerkezetét legújabbán Jósvainé Dankó Katalin régész, a Magyar Nemzeti Múzeum Sárospataki Rákóczi Múzeumának nyugalmazott igazgatója foglalta össze.¹⁹

Sárospatak eredetileg hosszú, egyutcás, a város központi magjában orsósan kiszélesedő település volt. A Budáról Kijevbe, a halicsi térségbe vezető fontos út a városon vezetett át. Nem volt jelentéktelen, hogy a Bodrogon itt könnyű átkelés kínálkozott. Éppen a 16. században épített vár déli előterében gázlőhely volt. (Nem véletlen, hogy a II. világháborúban a felrobbantott acélszerkezetű híd pótlására az ideiglenes hidat a hajdani gázlő helyére, a Várkert déli kerítését kísérő Arad utca végére telepítették.) Perényi Péter a Vöröstoronyt és az azt védő két bástyát a gázlőként jól működő átkelőhely ellenőrzésére is építette. (Gondoljuk meg, amíg a tiszalöki duzzasztó nem épült meg, az év nagy részében a Bodrog vízmélysége a mostani átlagos szintnél jóval alacsonyabb volt!) Utóbb az erődített városrész északkeleti sarokbástyája közelében építettek hidat. Ez azért tekinthető a kora újkorban nagy teljesítménynek, mert a jobb part és a bal part magassága rendkívül eltérő. Az állandóan működő híd nagy helyzeti energiát biztosíthatott Sárospatak számára. A modern korban acélszerkezetű hidat kapott a város. A hajdani híd emlékét csak egy régi műszaki rajz őrizte meg. A mai vasbeton híd az ötvenes évek végén épült.

A középkori Sárospatak városiasságát az is jelezheti, hogy a város déli részén a domonkos

(1238) barátok, északi részen a ferences barátok (1261) és a klarissza nővérek telepedtek meg. Talán domonkosok háza, temploma állhatott a Szent József utcában, a mai görögkatolikus templom helyén. A helyi hagyomány szerint a 16. század harmincas éveiben, amikor a vár építését megkezdték, a domonkos kolostor és templom falait lebontották és az anyagukat a várfalba beépítették. A ferencesek kolostora, temploma a középkori Piac utca, a kataszteri térkép névírása szerint Nagy utca (a mai Kosuth Lajos utca) és a kataszteri térkép Ispotály utcája (a mai Görbe utca) találkozásának délkeleti szegletébe esett. Jósvainé Dankó Katalin és Szekér György számoltak be itt végzett kutatásaikról.²⁰ Erre a részre lokalizálható a klarisszák építészeti ma már ugyancsak eltűnt Szent Anna kolostora is (1391). Ennek a helynek a közvetlen szomszédságában, a középkori Piac utca nyugati oldalán épült az a középkori, ferences harmadrendű begina kolostor (1503), amelynek az épülete 1531 körül a sárospataki protestáns iskolázás, majd a Református Kollégium otthonává vált, és amelynek telkén a mai tanulmányi épületek és a Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei állnak. A középkori épületet a 19. században lebontották. A mai épületegyüttes reprezentatív homlokzatát, bejáratát a telek túlsó oldalán, az egykor Új utca, majd Kovács utca (ma Rákóczi utca) vonalában építették ki. A vár megépítése és a belső városrész erődítése után ez az út vált a régi, nagyfontosságú országút nyomvonalává. A ferencesek a középkori belső város északi szélén telepedtek meg. (A városszéli elhelyezkedés általában jellemző volt a kolduló barátokra.) Az egykori kolostortól északra a város temetője feküdt. Nagy, nyugat-keleti irányú, a Bodrog-partra lefutó mélyedés, a Suta-patak, másként a Bábagödör választotta el Sárospatak északi külső negyedétől, a Hécétől. A hécei városrészben építette fel udvarházát a Pálóczi család 1429-ben, majd

18 A 800 éves város, Patak. Szerk.: TAMÁS EDIT. Sárospatak, 2004.

19 J. DANKÓ KATALIN: Sárospatak Településszerkezete. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 6. (2018) 3–4:15–33. BALASSA IVÁN: *Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században*. Miskolc–Sárospatak, 1994.

20 J. DANKÓ KATALIN – SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki ferences kolostor kutatása. *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. [Bp.,] 1994. 359–376.

1465-ben erődítettek, várrá építettek át. (Ez ma már régészeti emlék.)

A középkori településszerkezetet alapvetően átalakította a török veszély miatt Siklósról, dél-magyarországi birtokairól Sárospatakra és általában az északkelet-magyarországi területekre költöző Perényi Péter, aki 1534-től a középkori városmag déli részén várat emeltetett. Az új vár és az azt védő erődítés két bástyáján kívül a gótikus plébániatemplom és a frissen emelt új erősség közé eső utcaszakaszt védőfalakkal, bástyákkal vette körül. Az erődítés déli, nyugati és északi falai, bástyái elé eléggé széles védőárkot készítettetett. Ez véglegesen három részre szakította az egységes úti települést, egyben kettészelte a város orsó alakú központi magját. Az erődített városba csak a Bodrog felé nyitottak szeke-
rekkel is járható kaput. Ezt a helyiek Vízikapu néven ismerik. Egykori felirata 1541. április 16. dátumot örökített meg, amely az erődítés Perényi-féle korszakának befejezését jelzi. A templom keleti végén kialakított falsorosban nyitottak még a gyalogosok számára kaput. Ehhez vezetett a védőárok felett a Szárazhíd (ezt még Römisch térképe is megörökítette).

A középső városrész erődítésbe való foglalása is tartozéktelek kialakítására vezetett. Az erődített városrésztől északnyugatra, a középkori városmag nyugati oldalán alakult ki az erődítés miatt új nyomvonalra kényszerített országút külső, hegyek felőli oldalán a Majorok köze, ahol a védőfalak közötti telkeken és a város polgárainak udvarain el nem helyezhető gazdasági építményeknek, raktárhelyeknek biztosíthatnak teret. Az orsós szerkezetű városmag vá-

rosfalakon kívül maradt északi részén a telkek aprózódása miatt is szükségessé válhatott a tartozéktelek kialakítása. A Majorok közén ugyan nagyon korán lakóházakat is építettek, de a kataszteri felmérés 1866-ból származó birtokvázlatán is megörökítettek olyan telkeket, amelyeken csak pajta, csűr állott.²¹

A középkori város a Perényiek betelepedésével uradalmi birtokközponttá is vált. A 17. századtól, az allodiális gazdálkodás megszi-

■ A Híd utca (ma Attila út) északi házsora részben ma is őrzi az eredeti fésűs beépítést. A Bodrog felől a szélső műemléki védettségű lakóház barokk homlokzatával, boltíves tornácaival a táj általános háztípusához mérten erősen városi jellegű (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

■ A Kossuth utca és a Híd utca sarka. A 19. században kialakított zárt utcai homlokzattal (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

21 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhegyi Fiókleveztára (= BAZML SFL) VI. 102/c. A Sátoraljaújhegyi Pénzügyigazgatóság iratai, 1850–1950. Kataszteri birtokvázlatok, 1852–1945. 47. doboz. Sárospatak.

■ A Kossuth utca és a Hid utca találkozásánál a 19. század végére három szomszédos, emeletes házzal hosszabb zárt homlokzatú utcaszakaszt építettek ki az eredeti fésűs beépítésű épületek kiegészítésével. Boltokat, vendéglőt, gyógyszertárat helyeztek el ezen a szakaszon. Az épületek ma is lényegében változatlan funkcióban szolgálják a város lakóit, látogatóit (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

lárdulásától a város polgárainak érdekei egyre inkább alárendelődtek a földesúri birtok gazdasági érdekeinek. Erre olykor a város tanácsának jegyzőkönyveiben találunk utalásokat. A középkori várost a mezővárosi fejlődés irányába terelték a 17. és a 18. század fejleményei. Ez vezetett oda, hogy Sárospatak az országos hírű tanintézményei, a kétféle akadémiai képzést nyújtó Református Kollégiuma ellenére a dualizmus elején végrehajtott közigazgatási reform során elvesztette városi jogállását, és csak 1968-ban kaphatta vissza.

Sárospatak a Bodrog jobb partján fekvő része – a történeti források szerinti és a 19. század utolsó harmadáig hivatalosan használt nevén Sáros-Nagy-Patak – az Eperjes–Tokaji Hegylánc, újabb nevén a Zempléni-hegység délkeleti peremének legszélén, geológiai törésvonal mellett felszíni és csekély mélységben rejtőző andezit sziklaháton, illetve mellette vulkáni tufán települt. (A tufát a helyiek kőpornak ne-

vezik, mert könnyen megmunkálható, morzsalékosává válik fejtés közben. A pataki pincék jelentős részét ebbe a kőzetbe vájták.) Az andezitet és a tufát vízzáró réteg nélkül néhány méter üledékes talaj borítja. Az andezit a Bodrog széli törésvonalon a felszínre bukkan. A középkori Sárospatak tengelyét adó utcák több méterrel magasabban voltak, mintsem valaha is veszélyeztethette volna azokat a Bodrog árvize. Városi polgárok, kézművesek, értelmiségiek megtelepedésére vall, hogy a Piac utca (Nagy utca), Kossuth utca keleti, Bodrog felé eső házsorának a telkei rendkívül rövidek, mert az utca itt nagyon közel fut a magas part pereméhez. A telekvégek mögött

szinte falszerűen végződik a településre alkalmas színt, mintha szakadó part lenne. Ezek a telkeken egy-egy ház elfért, akár műhely is helyet kaphatott, de gazdálkodáshoz szükséges építmények, rakodók kialakítására nem kínált alkalmas teret.

Sárospatak települési és építészeti adalékait a helyi levéltári forrásanyag nyomán Román

■ A Kossuth utca északi szakaszának részlete. A középkori eredetű fésűs beépítés megmaradt. A bal oldali és jobb oldali házak utcai homlokzatát úgy alakították át, hogy újabb, városiasabbnak vélt, keresztcsárnyas épületekre emlékeztessék az utcán járókat (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

■ A Kossuth utca keleti házsorában álló, a 19. század folyamán L alaprajzúvá átépített, homlokzata közepén szárazbejárásos kapuval, „dufarral” bővített lakóház. Az átalakítás előtti házban lakott Kossuth Lajos, amikor a Sárospataki Református Kollégiumban joghallgató volt. Az emléktábla erre emlékeztet (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

János, a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek egykori levéltárigazgatója feltárta.²² Számunkra különös jelentősége van a város történeti térképeinek. A sárospataki uradalom kincstári kezelése idején ismételten készültek térképek. Franz Römisch kamarai geometra 1785-ben készített *Mappa regii cameralis oppii Sáros Nagy et Kis Patak* térképlapja²³ ad alapot, hogy a Patak városának adózó polgárok otthonait befogadó telkek típusait, beépítésük rendjét elemezzük és összevethessük az 1866-ban felvett birtokvázlat és az 1896-ban szerkesztett újabb kataszteri térkép anyagával.²⁴ Számunkra bőségesen elegendő, ha a városnak csak a 16. században elkészült, az erődítésen kívüli, a gótikus templom és a Bábagödör vagy másként a Suta-patak mély völgyéig terjedő részét elemezzük. Az orsósan kiszélesedő középkori település-

nek ez az északi része, amelyet az erődítésen belüli résszel szemben nem alakított át a földesúri akarát. A Suta-patak nagyon határozottan elkülöníti a városmagot a sűrűn lakottá csak a 15. század vége után való Hécétől, a város legészakibb negyedétől. Ha a kataszteri birtokvázlatot és az 1896-ban készített kataszteri térképet összevetjük, jó elemzési alapot kapunk. Mindkét változat a város északi részét azonos déli határvonalig mutatja. Szinte telkenként lehet azonosítást végezni vagy a két dátum közötti változásokat észlelni. A várkastély és a gótikus templom közötti, az erődítésen belüli utcát azért nem érdemes elemeznünk, mert földes-

úri és kamarai kezdeményezésre igen sok középkori telket, házat felszámoltak, középületet létesítettek, vagy a plébánia épülete esetében három házat építettek egységes épületté.²⁵

Az 1866-ban felvett kataszteri birtokvázlatot a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára őrizte meg. Az egykori, Sátoraljaújhelyen működött Pénzügyigazgatóság anyagában maradt fenn. A birtokvázlat hátlapjainak felirata szerint a mérnökök a 16. felügyelőség kebelében végezték a munkálatot. Idézzük a feliratot: [középen] „Város / Sáros Nagy Patak / Magyarországon / Zemplén megye Sátor Alja Újhely adóhivatal / 1866 [bal oldalon] Szerkesztette 1-ső osztályu segéd / Příhoda Károly [középen] Bejárta a felvevő [jobb oldalon] Felvette 3-od osztályu mérnök Zabel Adolf.”

22 ROMÁN JÁNOS: *Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*. Sárospatak, 1965. (Mint az egykori kiadó, szerkesztő jegyzem meg, a helyi levéltár és más levéltári forráscsoportok módszeres kiadását szorgalmaztuk, de nem kaptunk megértő támogatást.)

23 MNL Országos Levéltára (= OL), S 11. 493.

24 Az 1896. évi felmérés szelvényei a Lechner Nonprofit Kft. kataszteri térképgyűjteményében, illetve másolatban az MNL OL-ban érhetőek el.

25 1964 és 1966 között a múzeumépület közműveinek felújítási munkálatai során a várkastély északi homlokzata előterében a 16. századi védőárkon kívül a tűzvédelmi víztároló alapozása közben középkori ház tudatosan romba döntött maradványaira leltünk. A kőfalak maradványai között egy pálcatagos, gótikus ajtókeret kettőtört szemöldökkövét menthettük ki. A tároló medencéjének a mélyítését mellőztük, hogy ne pusztítsák el a feltáratlan ház maradványait. A legutóbbi időben a víztárolótól északra több középkori ház alapfalaira és pincéire letek a régészeti feltárás során.

A kataszteri szelvény eredeti felirata a jobb felső saroknál a margón: „*Sáros Patak, K. oszl. XXV. 20. szelv. bf.*” Másodlagosan a helynevet áthúzták, Sárospatak formára írták át és a K betű elé beszúrták: I. rész. A szelvény alsó margóján: „*Egybehasonlított Holley Ferencz főmérnök, Felvette, kiszámította és kirajzolta Dolesch Gyula főmérnök.*” A szelvény a kispataki Bodrog nagy kanyarulatától nyugati irányban a vasúti pályán túl a Sospatakra járó dűlő területéig ér. Délen a Bodrog hídjára vezető Híd utca (ma Attila út) kezdeti szakasza és a mai időben a postaépület telke vonalában fut a szelvény belterületet érintő része. Északi irányban a református temetőn túl kijelölt úttal, még beépítetlen területtel zárul a belterület ábrázolása. Ettől az úttól északra „Héce” dűlőnéven a Végardó község határvonaláig igen keskeny parcellák sorakoznak. A szelvény legészakibb vonalában a vasút 188. őrháza látható, ahol a Patakról Újhelyre vezető út keresztezi a vasúti pályát. A szelvény keleti széle kisebb részt lemetsz a hécei beépített területéből. Az eltérő méretarány ellenére jól kapcsolható a birtokvázlathoz és a Römisch-térképhez. Jól következtethetünk a beépítési rendszerre, az utcafront esetleges változásaira.

Megállapíthatjuk, hogy a középkori eredetű telekkiosztás közel állt a szalagtelkes rendszerhez. A beépítés fésűs volt. Franz Römisch a térképén néhány kivételt nem számítva csak egy menetű alaprajzzal épített házakat észlelt. Ritka kivételektől eltekintve minden épületet a telek hosszanti határvonalához igazítva emeltek, azaz fésűs beépítést alkalmaztak. A Römisch-térkép a beépítés rendjét tekintve nagyon hasonlít Ráckeve központi utcájának bizonyosan középkori eredetű házakkal beépített szakaszára. Az 1866-ban befejezett birtokvázlal arról vall, hogy a Híd utca és a Nagy utca találkozásánál az eredeti fésűs beépítést az utcavonalra épített keresztzárnyak emelésével alakították át. Ez különösen jól látszik a Híd utca torkolatával szemben a Nagy utca nyugati oldalán, az egykori városháza, a mai Járási Hivatal székháza szomszédságában. Utóbb – amint azt a kataszteri térkép mutatja a millennium időszakából – ez az utca keleti oldalán is bekövetkezett.

Sajátos módon ez a beépítési forma a nyugati házsorban a Rákóczi utcát (korábban Kovács utca, azt megelőzően Új utca) a Kossuth utcával (korábban Nagy utca, azt megelőzően Piac utca) összekötő mellékutcáig (a mai helyi köznyelv szerint Patika köz, a birtokvázlal szerint „Galgóczi köz utca”) terjedt. A keleti oldalon kissé túlterjedt a Patika köz torkolatánál. Hasonló zárt utcafronttá épülést lehet látni a kataszteri térképen a Rákóczi utca keleti oldalán a Templom köz és a Patika köz közötti szakaszon. Az utcavonal teljes beépítésére példát láthatunk a Rákóczi utca és a Majorok köze találkozásánál. (Ez ma a Hotel és a Bodrog Áruház teljesen megújított környéke. Itt a kataszteri térkép már inkább csak történeti forrás lehet.) Sajátos, hogy a Kossuth utcában bőségesen maradtak az eredeti beépítési rendhez igazodó, egymenetű alaprajzzal emelt házak és fésűsen beépített utcaszakaszok. Jellegzetes lehet a Híd utca, ahol ma is áll az egyik legemblematikusabb lakóház a barokkos ívű homlokzatával, a Bodrogra néző íves tornáccal. A tágabb környék háztípusához képest nagyon is városi, kőművesmesterek alkotta, urbanitást sugalló (műemlék) épület ez. Mögötte két egymenetű lakóépületet kockaházzá alakítottak át, aminek eléggé provinciális hatása van.

Az eredmények összevetése

Érdemes a fenti észleléseinket, megfigyeléseinket összegezni. Meg kell állapítanunk, hogy vizsgált településeink a történeti időben ugyan megtartották városi funkcióikat, de a városok rangsorában sajátos körülményeik miatt hátrább kényszerültek. A középkori települési sajátosságait azonban eléggé markánsan megőrizték. Mind Ráckeven, mind Sárospatakon a középkori és az újkori városi élet, akár a magas kultúra szolgálata, alkotó művelése megfért az örökölt fésűs beépítési rendszerrel. A zárt utcafrontot csak nagyon későn, másodlagosan alakították ki. A soproni alapos építészettörténeti kutatások bizonyítják, hogy a hazai városfejlődés élvonalába tartozó soproni polgárok is bizonyos időszakban fésűs beépítéssel éltek a belvárosban is. A településföldrajz kutatásai-

ban megalkotott, a 19. és a 20. századi életjelenségekre alapozott várostípus aligha követhető visszafelé a történeti időben. A jövőben nem lenne szerencsés, ha a városiasság építészeti jegyeit fenntartások nélkül a történeti örökséget hordozó városok közösségén, építészeti, települési kultúráján számonkérnénk.

Mélyen elgondolkoztató, hogy a mezővárosok földműves polgárait nem tekintjük városalkotó, árutermelő tényezőknak. A nemzetközi piacra tenyésztő, termelő, tözsérkedő személyek az urbanitás mérlegelésénél miért nem vétettek eddig figyelembe polgárként, városalkotókként? Az olyan városok szerepét, amilyen Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Debrecen volt, újra kellene gondolni! Különösen a tájszervező szerepüket kellene történeti vonatkozásokban ismételten mérlegelni. Nem lenne szabad megfeledkeznünk a monokultúrába hajló kertész árutermelőkről, a történeti borvidékeink külföldre értékesítő szőlőműves polgáiról. Abaújszántótól Sárospatakig, Sátoraljaújhelyig, a nemzetközi hírrel dicsekvő Tokajig hány olyan mezőváros van, amelynek kedvező adottságai voltak, lennének az urbanitásuk fejlesztésére, de valamiként az elmúlt évszázadban mégis elterelődött róluk a figyelem, támogatások híján válságokat éltek át. Régi igazság, hogy a történelem az élet taní-

tómestere. Ezt azzal toldhatnánk meg, hogy a kataszteri térkép, kataszteri iratok sora a tanítómester egyik legjobb, legsokoldalúbb elemző és bizonyító eszköze, szinte mesebeli csodatükör, amely mindig a valóságot mutatja. Csak bátran kellene használni, tanulságait kötelességünk folyamatosan közkinccsé tenni! Somorja, Ráckeve, Sárospatak urbanitásának történeti mérlegelése – reméljük – ösztönzővé válhat.

Nagyon köszönöm dr. Végh Lászlónak, a Fórum Kisebbségkutató Intézet Szlovákiai Magyar Levéltár igazgatójának a folyamatos segítségét, dr. Kocsis Aranka etnográfusnak, kiadói szerkesztőnek, hogy volt szíves konzultációival, tanácsaival munkámat támogatni. Nélkülözhetetlen segítséget kaptam a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma munkatársaitól, dr. J. Dankó Katalin régésztől, a múzeum nyugalmazott igazgatójától, dr. Tamás Edit történésztől, igazgatótól, amit hálással köszönök. Gombos Levente úrnak, a múzeum munkatársának pedig azt köszönöm, hogy volt szíves a helyszíni fényképeket elkészíteni. Ugyancsak nagy segítségemre volt tanulmányom elkészítésében, hogy Somorja 1894. évi kataszteri felmérésének belterületi szelvényeit dr. Adrián Belák igazgató úr (Ústredný archív geodézie a kartografie) megküldte, előzékenységet ugyancsak hálással köszönöm.

■ A Kossuth utca keleti házsorának részlete a Patika köz torkolatánál. Az eredeti fésűs beépítésű házakat keresztzárnyak emelésével zárt utcai homlokzatúvá építették át, és boltok, vendéglők számára kínáltak alkalmas elhelyezést. A szomszédos épületek egyikében működött az a vendéglő, ahol a főiskolai ifjúság alkalmanként szórakozott, és ahol később az öregdiákok találkozóinak ünnepi ebédeit tartották (Gombos Levente felvétele, MNM Rákóczi Múzeuma)

CSIMA PÉTER

Határjelek 18. századi kéziratos térképeken

Előzmények

A határ jelölésének a 18. században alkalmazott módjai közül néhány már a középkori oklevelekből is ismert. Takács Lajos több száz település határpereinek jegyzőkönyvei nyomán nagyon alapos, összefoglaló műben ismertette a 17–19. századi határjelek fajtáit, a korabeli határjárások jellegét, a határvitákat.¹ Könyvében szólt a határhoz kapcsolódó szokásokról és népi hiedelmekről is. Térképi adatok feldolgozásával azonban nem foglalkozott, és tudomásom szerint összefoglalóan eddig más sem. A közelmúltban hét járszági településen kerestem és találtam régi határhalmokat, majd néhány példával bemutattam ma is meglévőket, összevetve azokat a 19. századi kataszteri térképeken ábrázolt határjelekkel.² 2020-ban Budapest és Budaörs határán a 19. században állított határköveket és azok térképi adatait vizsgáltam.³

A határjeleket ábrázoló 18. századi térképek többsége szomszédos települések közötti „határvitát” bemutató, sok esetben a megegyezési javaslatot vagy a vitát lezáró döntést, megállapodást is feltüntető helyszínrajz. Vannak azonban közöttük birtoktérképek, települési térképek, ritkábban tematikus – például vízrajzi – térképek is, és tervrajzokon is található határjeleket.

Kutatásom célja: térképi adatokkal bemutatni egyrészt a települési és birtokhatárok terepi jelölésének típusait, másrészt a határ-

vonalak és határpontok 18. századi térképi ábrázolásának jellemző módjait. Kiemelten törekedtem a Takács által közölt jegyzőkönyvi adatok, azaz a korabeli határperek tanúi által a meghallgatásokon említett határjelek térképi igazolására. Végül terepi példákat kerestem eredeti helyükön máig fennmaradt, több száz éves határjelekre. A térképi jeleket kéziratos levéltári térképek részleteivel, a meglévő határjeleket fotókkal mutatom be.⁴ A bemutatott térképek, a kevés korábbi kivételével, a század második felében készültek. Néhány térképen annak készítője lapszéli mellékábraként bemutatja különleges formájú határjelölő fák rajzát, ezeknek a szerzőjét is megemlítem. A cikkben most csak a mai Magyarország határjeleiről szólok, de megjegyzem, hogy vannak a témára vonatkozó érdekes térképi adatok a 18. századi Magyarország egyéb térségeiből is. Nem foglalkozom a jogi kérdésekkel, a határvitákkal, a határjárásokkal, a jelek megújításával. Ugyancsak nem foglalkozom az időleges határjelekkel, mint például a Takács által leírt – fűcsomóval, nádköteggel, leveles ággal történt – határjelölésekkel, azok térképi ábrázolására nem is találtam példákat.

Vonalas határszakaszok térképi jelölése

A határpontok előtt röviden szólok a pontjelölés nélkül is meghatározható vonalas határszakaszok térképi ábrázolásáról. A határvonalat ugyanis sok esetben vonalas természeti vagy

1 TAKÁCS LAJOS: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Bp., 1967.

2 CSIMA PÉTER: Járszági határjelek – a tájtörténet emlékei. *A táj változásai a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek a tájban*. Szerk.: FÜLEKY GYÖRGY. Keszthely, 2012. 104–109. CSIMA PÉTER: Járszági határdombok kutatása a kataszteri térképek segítségével. *Catastrum*, 4. (2017) 2:49–57.

3 CSIMA PÉTER: Budapest–Budaörs határvonala és határjelei. *Catastrum*, 7. (2020) 2:33–45.

4 Megadom a hivatkozott térképek témáját, készítjük időpontját és levéltári jelzetüket. A téma szempontjából lényegtelennek tartom a térképek teljes, az ábrázolt helyzetet sok esetben hosszan magyarázó címének és egyéb adatainak magadását. Ahol azonban a témából nem derül ki a hivatkozott, illetve a bemutatott határrészlet szomszédos településeinek neve, ott azt is közlöm []-ben.

1. Határvonalat képező völgy Simonfán

2. Két Baglyas-völgy Csőr és Inota vitatott határán

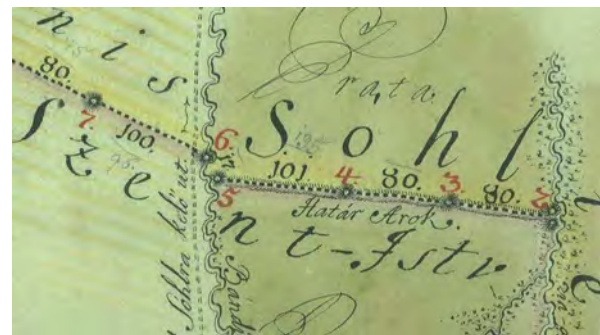
3. „Via antiqua” Dormánd határán

4. „Határ út” helynév Diósgyőr határán

5. A Csörsz-árok vonalában kijelölt határ

6. Határárok Sóly-Szentistván között

művi tájelem mentén húzták meg. Ahol ilyen nem volt, ott a határpontokat összekötő, képzeletbeli vonal jelentette a határt. A határvonalat képező tájelemet a térképeken az egyébként is szokásos, azaz a nem határon lévő elemekkel azonos grafikával ábrázolták, gyakran helynevet vagy magyarázó szöveget írtak mellé. A szomszédok által vitatott határszakaszokat eltérő színű vonalakkal emelték ki.

Sok esetben a természeti határvonalak (vízfolyás, völgy, hegyláb stb.) egyedi tulajdonnevet felírták a rajzra, mint például SIMONFA és

SZENTPÁL vitatott határán „Vallis Bán völgy” (1. kép).⁵ A CSŐR és INOTA közötti határvitát bemutató térképen két „Baglyas-völgy” látható, mert a két érintett fél két különböző völgyet jelölt meg ezen a néven határvonalként (2. kép). A jelmagyarázatból az is kiderül, hogy az egyik a felperes, a másik az alperes által megnevezett völgy.⁶

Ugyancsak sokszor a rajzba írva olvashatjuk a mesterséges határvonalak – határút, határárok – megnevezését. A határút lehetett régi út, például „via antiqua” DORMÁND és

5 Simonfa–Szentpál (Zselicszentpál) határvíta, 1774, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), S 16. No. 369.

6 Csőr–Inota határvíta, 18.sz., MNL OL, S 17. No. 92.

KISBUDA határvíta térképén (3. kép).⁷ Néhol „Határ út” helynevet kapott a határvonalon kitaposott határjáró út, ez látható például DIÓSGYŐR 1759. évi térképén (4. kép).⁸ MARÁC és NÁDASD határvitatérképén az egyik fél által határútnak mondott „Füves út” a rajzba beírva és a jelmagyarázatban is olvasható.⁹ A határt képező árok ugyancsak lehetett régi árok, „fossatum antiqua” vonalában kijelölt határ, néhol azonban a már meglévő, kijelölt határvonalon utólag ástak vízelvezető vagy a legelő állatok átkelését akadályozó árkot. Régi árok határként kijelölésére példaként látható a DORMÁND és FÜZESABONY között sokéves pereskedés után a Csörsz-árok mentén 1789-ben meghúzott határvonal (5. kép).¹⁰ A korábban kijelölt határvonal mellett utólagosan történt árok ásása SÓLY és SZENTISTVÁN között, amit az 1744-ben készült térkép mutat be (6. kép).¹¹

Határpontok

A határpontok terepi jelölésében természeti képződmények és emberi alkotások egyaránt szerepet kaptak. A természeti képződmények egy része – például a magaslatok és a források – nem feltétlenül igényeltek terepi megjelölést. Az esetleges viták megelőzése érdekében vagy éppen azok lezárásaként mégis helyeztek el a magaslatokon is mesterséges határjeleket. Ahol pedig nem volt egyértelmű természeti határ, ott a birtokosok megjelölték a határt meghatározó pontokat.

A határpontok terepi jelölésének típusai

A határpont lehetett jelöletlen vagy megjelölt természeti képződmény (fa, kő); határpontként emelt földhalom; határpontként állított kő. A határvonalra helyezett építmények és az ott létesült állat-menedékhelyek másod-

lagosan váltak a határt igazoló tájelemekké. Az egész országban elterjedt, de különösen a fában szegény alföldi településeken a leggyakoribb – sok település esetében egyedüli – határjel volt a földhalom. A dombvidékeken egyformán alkalmazták a földből készített halmot és a fát, kisebb mértékben – elsősorban a főúri birtokok, uradalmak határán – a faragott követ. A hegyvidéki településeknél már nagyobb szerepet kapott a természetes kő, és azzal hasonló értékű volt a fa, de ott – főleg a hegylábaknál lévő, továbbá a patakok és utak melletti határpontok jelölésére – ugyancsak fontos szerepet kapott a földhalom is.

A határpontok térképi jelölésének fő módjai

- Határpont megnevezése a rajzba a ponthoz beírva – köznévvvel vagy egyedi tulajdonnévvvel.
- Szám vagy betű a határponthoz írva, lap-széli jelmagyarázattal.
- Piktogram a térkép készítőjének egyéni elgondolása szerint, változatos rajzokkal.

A felsorolt három ábrázolásmód mindenféle kombinálására lehet térképi példákat találni, beleértve akár egyetlen pontnál is az együttes alkalmazásukat. Általánosan használt megoldás volt, hogy a szembenálló felek által jelzett két határvonalon lévő pontok közül az egyik fél álláspontja szerinti vonalon lévőket betűvel, a másik fél szerinti vonalon lévőket pedig számmal jelölték. Így történt például a SIMONFA és több szomszédja között 1774-ben folytatott határvitát bemutató térképen (7. kép).¹² A föld határhalmokra azonban a 18. század közepére kialakult egy csaknem általánosan használt piktogramos jelölésmód, ezért többségük nem kapott sem szám-, sem betűjelet.

A határjárások szöveges leírásaiban gyakran megemlítik azok kezdőpontjait, a térképeken azonban erre ritkán van példa. Kivétel-

7 Dormánd–Kisbuda (ma Füzesabony része) határvíta, 1759, MNL Heves Megyei Levéltára (= HML), XV.1.a.-3.

8 Diósgyőri uradalom, 1759, [Diósgyőr–Görömböly (ma Miskolc)], MNL OL, S 11-No. 54.

9 Marác–Nádasd–Halogy–Szóce határvíta, 1753, MNL OL, S 20-No. 24.

10 Dormánd–Füzesabony határa, 1789, MNL HML, XV.1.a.-140.

11 Sóly–Szentistván (Királyszentistván) határvíta, 1744, MNL Veszprém Megyei Levéltára (= VeML), XV.11.a.-T187.

12 Simonfa–Szentpál (Zselicszentpál) határvíta, 1774, MNL OL, S 16-No. 369.

ként említhető a KAKASD malmaik és vízfolyásait bemutató helyszínrajz, amelyen szerzője a szélső határhalm mellé a rajzba beírva megnevezte a kezdőpontot „Incipit limes”.¹³ Mindössze két térképet találtam, amelyen készítője jelmagyarázatot adott a határpontokat jelölő piktogramokhoz – mindkettő EDELÉNYT ábrázolja.¹⁴ Az elsőt 1770-ben készítette Sindler József. A másodikat az első felmérés alapján, annak aktualizált változataként hat évvel később szerkesztette Rosnay Sámuel, azon a szomszédos Mucsonnyal kialakult határvitát is feltüntette. Az 1776. évi térkép jelmagyarázatát mutatom be, amely nagyon szép kivitelű, közérthetően adja meg a piktogramok jelentését (8. kép). Ezzel a megoldással a két térkép készítői évtizedekkel megelőzték a hazai térképészeti gyakorlatot.

Természeti határpontok

A határpontot képező természeti tájelemeket a térképeken köznévvél vagy egyedi helynévvel nevezték meg, de sok esetben név nélkül, azaz csak piktogrammal jelezték a pont helyét. A domborzati elemek közül a magaslatok és a vízmosások válhattak határponttá. Magaslaton kijelölt határpont megnevezésére a rajzon példa a Mikoviny Sámuel által TATA–ALMÁS–SZÖNY térségére 1746-ban készített tervlapon a „Magas határ” Almás és Naszály határán (9. kép).¹⁵

Az Alföldön a határ kijelölésében szerepet kapott kunhalmok többségének az önálló helyneve is felkerült a térképekre. Egyedi helynévvel megnevezett kötömbre példa a négy település: Bogdány–Leányfalu–Szentendre–

■ 7. Vitatott határpontok jelölése számokkal és betűkkel

■ 8. Jelmagyarázat a határpontok piktogramjaihoz

■ 9. „Magas határ” – határpont természeti magaslaton

■ 10. „Szekrénykő” – természetes kő határpont négyes sarokponton

13 Kakasd, 1773, MNL OL, S 68. No. 97.

14 Edelény, 1770, MNL OL, S 11-No. 706., és 1776, MNL OL S 34. No. 1.

15 Tata–Almás–Szöny mocsárlecsapolási terv, 1746, [Naszály–(Duna)Almás], MNL OL, S 11. No. 290.

16 Bogdány (Dunabogdány), 1762, [Szentendre–Leányfalu–(Duna)Bogdány–Pilisszentlászló sarokponton], MNL OL, S 11. 43.-2.

rajz három malmot jelöl piktogrammal a határokon, a mocsoládit és a mágócsit a rajzba irtan meg is nevezve (13. kép).²² Patakhidak feltehetően régi határjáró utak átkelőhelyén létesültek és váltak határjelölő építménnyé. Apró axonometrikus rajz és „híd” felirat jelez ZÁDOR térképén három település – Zádor–Potony–Lakócsa – határának közös sarokpontjára épített cölöphidat (14. kép).²³ A határvonalra került ásott kutak általában nem kaptak önálló jelet, csak szövegesen neveztek meg a helyüket a térképek szerkesztői.

A „Határgödör”-ként megnevezett pontokról a térkép alapján nem mindig lehet eldönteni, hogy természetes vagy mesterséges-e a gödör? VÁRKONY birtoktérképén a rajzba beírt „Határ gödör” esetében azonban éppen a rajzból állapítható meg, hogy nem ásott gödörről, hanem természetes vízmosásról van szó.²⁴ A farkasvermeket általában a határ vonalában ásták, így lett szerepük másodlagos funkcióként a határ azonosításában. A NAGY-ÁG és MOC SOLÁD közötti határvitáról készült térképen a „Farkasverem” megnevezés egy határrhalom piktogramja mellé került a rajzba beírva.²⁵ Források, illetve „forráskutak” szintén szerepet kaphattak a határ kijelölésében. TAMÁSI és TESZÉR vitatott határán két forráskút piktogrammal jelölése mellé a kutak helynevét is beírta a térkép készítője.²⁶

Határfák

Magánosan álló, illetve az adott helyen faja, formája vagy kora miatt különlegesnek számító fa önmagában, minden beavatkozás nélkül is határfává válhatott. Ahol sok fa volt, ott persze meg is kellett valahogy jelölni a határfát, hogy a többtől egyértelműen megkülönböztethető legyen. Az azonosítást segítette a fafaj megadása is a rajzon vagy a jelmagyarázat-

ban. A tanulmányozott térképeken összesen 16 fafaj magyar vagy latin megnevezésével találok. Közülük a tölgy, a cser, a körte/körtvély, a kőris, a szil, a hárs, a nyár és a som magyarul és latinul is, az alma, a berkenye, a dió, a nyír, a fűz és a „tüskebokor” csak magyarul, az éger csak latinul (*Alnus*) szerepelt. A mocsárfa a kocsányos tölgy tájneve, a tüskebokor a galagonya megnevezése, a magyal valószínűleg a cserrel azonosítható. A körte és a vele azonos „körtvély” természetesen vadkörte fa, az almán pedig vadalmát kell érteni. A nyárfát a szlávból átvett *topolya* névvel említik. A leggyakoribb határfa a tölgy és a cser, latin nevükkel írva *Quercus* és *Ilex*.

Jelölés és átalakítás nélküli, vadon nőtt élőfák

Legelőn, folyóparton, út mellett spontán nőtt vagy ültetett, irtáson és erdőszegélyen meghagyott idős fák egyaránt válhattak határjelölővé. Szoliter faként – amint már a középkori határleírásokban is – igen gyakori határfa a vadvadkörte/*Pyrus*.

Sok településen található határfaként kétágú fa és háromágú fa. A kifejezés a fa törzsének elágazására utal. Megnevezésük legtöbbször a jelmagyarázatban, néha a pontot jelölő piktogramhoz írva olvasható, a sok példa közül csak néhányat említek. Az Eszterházy és a Niczky birtokok közötti határvitát bemutató – különösen szép grafikájú – térképen JÁGONAK és KERCESELIGET vitatott határán a rajzon kétágú fa számozott piktogramja látható, a jelmagyarázatban „Biramis *Ilex*”; közvetlenül mellette van egy háromágú fa piktogramja, a jelmagyarázatban „Tiramis *Tilia*” (15. kép).²⁷ DABRONY és PÓRSZALÓK határvita-térképén háromágú fa számozott piktogramja látható, a jelmagyarázatban: „*Quercum*

22 Nagyág–Gerényes–Mocsolád–Szalótnak határvita, 1771, MNL OL, S 16. No. 1091.

23 Zádor, 1782 [Zádor–Potony–Lakócsa sarokpont], MNL OL, S 16. No. 1106.

24 Várkony birtoktérkép, 1789 [(Zengő)Várkony–(Mecsek)Nádasd], MNL OL, S 12. IV.-No. 24.

25 Nagyág–Gerényes–Mocsolád–Szalótnak határvita, 1771, MNL OL, S 16, No. 1091.

26 Tamási–Teszér és Fenyőfő–Szentlászló határvita, 1790, OSzK, TK 636.

27 Eszterházy és Nicky birtokok közötti határvita, 1759 [Jágonak–Nyerges–Kercseliget], MNL OL, S 16. No. 155.

triramen”.²⁸ A NAGYÁG és MOCSOLÁD vitatott határát bemutató térkép készítője a rajzba írta be a fát jelölő piktogramhoz a háromágú bükkfa megnevezését: „Fagus triramis”.²⁹ A négyágú határfa ritka lehetett, egyetlen térképi példát találtam rá, amit számozott piktogram mutat a Széchenyi család uradalmához tartozó KÖRÖSHEGY és a vele szomszédos KERÉKI vitatott határán, ahol a térkép lapszéli jelmagyarázatában magyarul olvasható „Négyágú nagy cserfa”.³⁰

Jelölt fák

A határfák leggyakoribb jelölésmódja a rovas/bevágás, ritkábban találkozhatunk a fúrással.

A rovasal jelölt fák között nagyon gyakori a *kereszt*tel jelölés – a térképek magyar nyelvű jelmagyarázatában általában „kereszttel jegyzett”, ritkább a „koszorúzás” és csak egy-egy térképi példát találtam a „fúrt fa” és a „cserzett fa” határjelre.

A határfák megjelölését kereszt formájú bevágással az egész országban alkalmazták. Térképi ábrázolása is igen változatos, a legtöbbször a keresztet a fa törzsére vagy mellé, ritkábban a csúcsára rajzolták. KÖRÖSHEGY és KERÉKI már említett vitatott határán egyedi piktogram mutatja a térképen a fák kereszttel jelölését, a mellé írt számhoz tartozó jelmagyarázat a fa fajtát is megadja magyarul (16. kép). Ugyanezen a térképen piros kör jelet kaptak a koszorúzott fák piktogramjai, de amellet a számozáshoz tartozó jelmagyarázatba is beírta készítője a jelölés módját, néha koszorúzottnak, máskor koszorúsnak nevezve a fát (17. kép). A „koszorúzás” a fa törzsének körbevágását jelentette, annak teljes területén. A VASVÁRI URADALOM térképén Felsőoszkó határvonalán az egyik határfa neve a rajzba beírva: „Koszorúfa”.³¹ A BOLDOGKŐ és a

REGÉCI URADALOM közös határának egy részletét bemutató térképen a fák piktogramjai mellé rajzolt keresztet utalnak a fák jelölésének módjára.³² Az Eszterházy és a Niczky birtokok közötti határvita térképe sok keresztes határfát ábrázol piktogrammal JÁGONAK és KERCESELIGET vitatott határán.³³ Többségük számozott és a jelmagyarázatban kapott leírást, néhány kereszttel jelölt fára azonban együtt vonatkoztatva, a rajzba beírva olvasható, hogy azok kereszttel jelölt fák „Cruce signatae arbores” (18. kép). Az összetett jelek, mint pl. „megégetett keresztes fa”, „keresztes fa határhalm mellett”, valamint a keresztes kétágú és a háromágú fák mindegyike a piktogram mellett számot is kapott és a jelmagyarázatból tudjuk meg azok jelölésének típusát. Egy háromágú bükkfa mindhárom ága külön kereszt jelet kapott a rajzon.

Takács Lajos szerint a koszorúzással azonos bevágást takar a „cserzett fa” megnevezés is, amire példa SIMONFA 1774. évi térképén látható.³⁴ A számozott piktogram a jelmagyarázatban „cserzett bikfa” megnevezést kapott. Ritka határjel volt az „ablakos fa”. Sem a Takács által idézett, az ablakos fát határjelként említő tanúvallomásokból, sem a térképi jelölésekből nem derül ki, hogy pontosan mit takart ez a megnevezés.

Átalakított fák

A földhalomhoz hasonlóan már középkori határleírásokból is ismert módja volt a határpont jelölésének a „csonkolt fa”, ami a térképek tanúsága szerint a 18. században nagyon gyakori határjel volt. Sokféle változata volt, a határfa lehetett a törzsén vagy a koronájában csonkolt, vagy lehetett csak részben csonkolt. A tuskó/tönk, „Határtönk” megnevezés is többször előfordul a térképeken. Néha külön

28 Dabrony–Pórszalók határvita, 1781, MNL OL, S 86. No. 49.

29 Nagyg–Gerényes–Mocsolád–Szalótnak határvita, 1771, MNL OL, S 16. No. 1091.

30 Köröshegy–Gugypusztá–Kereki–Bálványos határvita, 1781, MNL OL, S 83. No. 100.-3.

31 Vasvári uradalom, 1790 [Felsőoszkó], OSzK, TK 1642.

32 Boldogkő–Regéci uradalom határa, 1764 [Boldogkő–Baskó–Sima], MNL OL, S 70. No. 37.

33 Eszterházy és Nicky birtokok közötti határvita, 1759 [Jágonak–Kercseliget], MNL OL, S 16. No. 155.

34 Simonfa–Szentpál (Zselicszentpál) határvita, 1774, MNL OL, S 16. No. 369.

megemlítik, hogy a csonk keresztel is megjelölt. EDELÉNY 1770-ben készített térképén annak szerzője a címet tartalmazó kartus mellé csonkolt fát rajzolt (19. kép).³⁵ JÁD–EDDE közötti határvita térképén az égett fák egyedi, lombtalan piktogramot, a jelmagyarázatban többféle megnevezést kaptak: „égett fa”, „határ jegyző égett fa”, „elégett cserfa”, „leégett jegyes fa tőke”.³⁶ Ugyanott egyes határfák csonkolása csak a szokásos fa piktogram mellé írt betűjel-

hez megadott magyarázatból derül ki, például: „Határ jegyző Cserfa tőke”.

Sok helyen előfordult, hogy az égett/égetett fákat határjelként hosszú ideig megőrizték. Így például a KÖRÖSHEGY és KERÉKI közötti vitatott határt bemutató térképén a lapszéli magyarázat szerint a számot és egyedi piktogramot kapott határjelek egyike: „Elégetett határfa tuskója”.³⁷

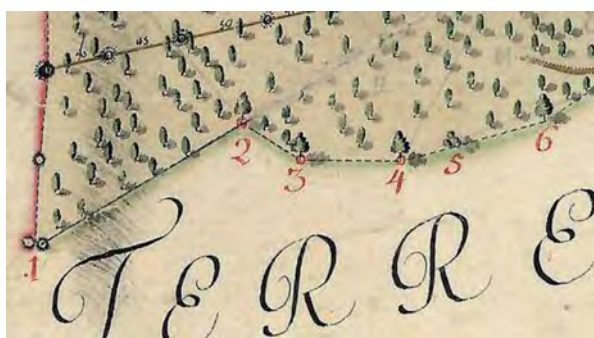
Az „összefonott fák” alkalmazása határjel-

■ 15. Kétágú fa és háromágú fa piktogramja

■ 16. Keresztes fák piktogramjai

■ 17. Koszorúzott fák piktogramjai

■ 18. Keresztes fák csoportja megnevezve

■ 19. Csonkolt fa rajza, Edelény

■ 20. Könyökfa rajza, Dabrony

■ 21. Összekötött fák rajza, Süly

³⁵ Edelény, 1770, MNL OL, S 11. No. 706.

³⁶ Jád–Édde határvita, 18. sz., MNL OL, S 16. No. 413.

³⁷ Köröshegy–Gugypusztá–Kereki–Bálványos határvita, 1781, MNL OL, S 83. No. 100.-3.

ként ritka lehetett. Egyetlen példát találtam rá, a SÜLY külterületén lévő Eszterházy erdőbirtokot bemutató, valószínűleg befejezetlen térkép mellékrajzaként, készítője Kenedics József (21. kép).³⁸ A „Könyök fa” a csonkolt fa egyik – csak részben csonkolt – változata, amelynek az egyik oldalsó, élő ágát meghagyták. DABRONY térképén a rajzba írva olvasható a megnevezés, amellelt lapszéli mellékrajzként is látható (20. kép).³⁹ A könyökfa formájának ismeretét Szabadhegyi Mihálynak, a térkép és a rajz készítőjének köszönhetjük.

Takács több település – Egerszeg 1741, Somogyásámszon 1752. évi – határvitájánál is említi a tanúk által megnevezett „könyökös fát”, azokról a településekről azonban nem találtam térképet.⁴⁰ A határjelölés ritka módja lehetett a patkós fa és a fúrt fa. Edelény mindkét említett térképén a rajzba írták a „Patkósfa” megnevezést a térképek szerkesztői. Több települést érintő határvita térképén a BALATONKERESZTÚR és BALATONÚJLAK között húzott határvonal egyik pontja kapott „Fúrt fa” megnevezést.⁴¹

Föld határjelek

A 18. században az egész országban a földből készített halom volt a határpontok jelölésének a leggyakoribb módja. A halmok mérete és formája is változatos volt, ami azonban a térképi ábrázolásokból nem derült ki. A jelmagyarázatban néha megjegyezték, ha egy halom különösen nagy volt, vagy azt, hogy az régi jel. A tájegységtől függően a határpereket leíró jegyzőkönyvekben és a térképek jelmagyarázatában is igen változatos a határjelölő halmok megnevezése. Magyarul: határhalom/határdomb/földhatár/hányás vagy egyszerűen: „határ”; illetve latinul: Cumulus, Cumulus terrens, Meta, Terra meta szavakkal nevezték.

Önmagában a „cumulus” név a térképen föld- vagy kőhalmot is jelenthet, csak a piktogramból vagy a jelmagyarázat szövegéből derül ki, hogy melyikről van szó.

A földhatár lehetett egyes, kettős vagy hármas halom. Mindegyikre látható példa a Csajág felé eső határon a BERHIDA és KISKOVÁCSI határvitáját bemutató térképen (22. kép).⁴² Ugyanezen a térképen található Berhida és Ősi határán egy viszonylag hosszú határszakasz, ahol a sík felszínen elegendő volt egyes halmok sorával megjelölni a határvonalat (23. kép). A kettős halmok általában határút vagy határt képező vízfolyás két oldalán voltak, jelezve azt, hogy a két halom között közös használatú sáv húzódik, az utat vagy a vizet közösnek tekintik. A Berhida és Papkeszi közötti határon is a határjáró út két oldalán sorakoznak a kettős halmok (24. kép). Vízfolyás melletti kettős halomra látható példa Bedekovich Lőrincnek a ZAGYVA és a TARNA folyását bemutató térképén, Jászberény–Jászfákóhalma határán, a Nagy-ér két oldalán (25. kép).⁴³ A vízfolyás azóta történt többszöri mederrendezése ellenére az ottani halmok egy része ma is megvan. Az egyes és a kettős halmokhoz ritkán került a rajzon felirat is, legfeljebb akkor, ha a vitában meg kellett erősíteni, hogy régi halomról, valódi határjelről van szó, vagy pontosítani kellett annak helyét. A viszonylag gyakori hármas és a ritka négyes halmokhoz azonban az esetek többségében vagy a rajzba, vagy a jelmagyarázatba beírták a halmok számát is, a sarokpontokon pedig azt is, hogy a halmok melyik településhez tartoznak.

Hármas határhalmokra az egész országban vannak térképi példák, az úgynevezett szöghatárokon.

Bedekovich Lőrinc az említett vízrajzi térképén feltüntette a Jászdózsa déli határának

38 Süly (Tápiósüly) birtoktérkép, 18. sz., MNL OL, S 91. No. 19.

39 Dabrony, 1771, MNL OL S 86. No. 40.

40 TAKÁCS, 1967. 49.

41 Balatonkeresztúr–Balatonújlak határvita, 1771, OSzK, TK 619.

42 Berhida–Kiskovácsi határvita, 1766 [Berhida–Csajág, Berhida–Ősi, Berhida–Papkeszi], MNL OL, S 19. No. 34.

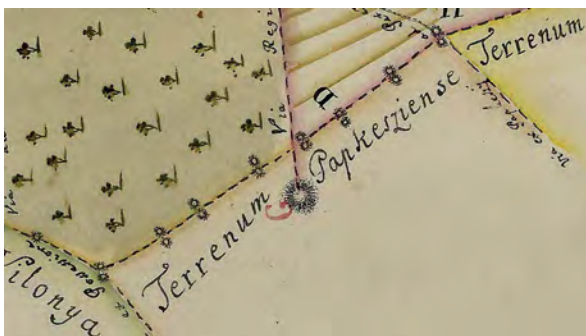
43 Zagyva és Tarna vízrajza, 1792 [Jászberény–Jászfákóhalma] és [Jászdózsa–Jászberény–Jászárokszállás sarokpont], MNL HML, XV.9.-120.

■ 22. Egyes, kettős és hármas határhalom

■ 23. Egyes határhalmok sora

■ 24. Kettős határhalmok határjáró út két oldalán

■ 25. Kettős határhalmok vízfolyás két oldalán

■ 26. Hármas határhalom sarokponton (1792)

■ 27. Hármas határhalom sarokponton 2017-ben

■ 28. Négyes határhalom településnevekkel Csatka, Réde, Súr és Teszér sarokpontján (1771)

■ 29. Négyes határhalom Csatka, Réde, Súr és Teszér sarokpontján 2021-ben

mindkét végpontján emelt – ma is meglévő – hármas halmokat. A keleti végponton lévő mára jelentősen erodálódtak, alig látszódnak, a nyugati végponton azonban, Jászdó-

zsa–Árokszállás–Jászberény sarokpontján, jó állapotban vannak, derékig érő magassággal láthatóak (26. és 27. kép). DORMÁND határ-
vita-térképén három ponton is hármas halom

szerepel piktogramokkal.⁴⁴ Érdekes megoldásként közülük a nem vitatott határon lévő hármas csak „Trimeta” nevet kapott, a vitás határvonalak végpontján lévő, de a felek által elfogadott határpontra csak egyetlen halom rajz került, amely mellett a „Trimeta” felirat és a három település neve olvasható, míg a vitatott hármashatár pontnál csak a három piktogram látható, felirat nélkül.

A négyes határhalom ritka, mindössze két térképi példát találtam rájuk. CSATKA településtérképén a Csatka–Súr–Teszér–Réde sarokponton a négy piktogram mellett a települések neve olvasható (28. kép).⁴⁵ A négy halom, erdővel benőve, ma is megtalálható a 250 évvel ezelőtti helyén (29. kép). DABRONY és ALÁSONY közötti határvita térképén a két település mellett Podár és Nyárad négyes sarokpontján a rajzra a piktogramok mellé „4 Cumuli” megnevezés is felkerült.⁴⁶ Az alföldi, mélyen fekvő, vízjárta területeken volt szokás úgynevezett „árkos/árkolatos határ” emelése, amelyre a DEBRECEN és BALMAZÚJVÁROS közötti határvitát ábrázoló térképen láthatók példák.⁴⁷

Határkövek

A határkövek lehettek természeti képződmények vagy mesterségesek – faragottak –, és mindkét típusban lehettek jelöletlenek vagy valamilyen jellel ellátottak. Különleges, egyedi formájú, alakítás és jelölés nélküli kő határjelre példa a már említett „Szekrénykő” mellett a „Nyerges kő” a SZENTENDRE és POMÁZ közötti határvita-térképén.⁴⁸ Az egykori határkő ma is látható egy jelzett turistaút mellett. Gyakori a véséssel (vájattal/vonallal) megjelölt természeti sziklaképződmény. A kövek jelölésénél is viszonylag gyakran alkalmazott jel

volt a kereszt. A jelmagyarázatba néha beírták a kereszt helyét, tájolását, annak formája és mérete azonban a térképek rajzáról nem derül ki. Sok „keresztes kő” is látható az említett két település közötti határvita 1762-ben, majd három évvel később, 1765-ben készített térképén. Ugyancsak gyakori volt, hogy a határkőbe lyukakat fúrtak. Szentendre és Pomáz akkori, vitatott határán az egyik kövön bevágás fölött két mély lyuk, egy másik kő oldalán pedig három lyuk látható ma is, a térképek lapszéli jelmagyarázatában írtakkal egyezően. A terület sziklákban, nagyméretű kövekben bővelkedik, ezért a jelölt és jelöletlen természetes kövek nagy formai változatossága látható a térképeken határjelként, és pontos leírásuk olvasható a jelmagyarázatokban. Az említett határon a térképeken feltüntetett kő határjelek többsége ma is egyértelműen felismerhető. Az 1762. évi térkép egy részletének piktogramjait (30. kép) és ma is az eredeti helyükön fellelhető egykori határkövek néhány példányát mutatom be mellékelten (31., 32., 33. kép).⁴⁹ A BOGDÁNY és VISEGRÁD közötti határvita térképén a betűvel is jelzett, követ ábrázoló apró piktogramon is látható hét lyuk, a jelmagyarázat szövege pedig ezt a jelölésmódot megerősíti (34. kép).⁵⁰

Az Alföldön ritka volt a határkő, ezért kivételes, hogy a ma Jászkisérhez tartozó KÜRT-PUSZTAI Eszterházy birtokot bemutató térkép huszonkét – föld határdombra állított – határkövet ábrázol (35. kép).⁵¹ A jelöletlen mesterséges határkövek általában álló hasáb alakúak voltak, a térképek is hasáb formájú piktogrammal ábrázolják azokat. A faragott határkövek egy része különleges, egyedi, határjelként másodlagosan felhasznált kő volt, például római sírkő vagy régi útjelző kő. Elkopott vagy félig kész malomkövet is alkalmaztak határ-

44 Dormánd–Kisbuda (ma Füzesabony része) határvita, 1759, MNL HML, XV.1.a.-3.

45 Csatka, 1771, MNL OL, S 86-No. 39.

46 Dabrony–Alászony határvita, 18. sz. [Dabrony–Nyárad–Podár–Alászony sarokpont], MNL OL, S 86. No. 37.

47 MNL OL, S 70. No. 117.

48 Szentendre–Pomáz határvita, 1765, MNL OL, S 11. No. 42.-2.

49 MNL OL, S 11. 42.-a.

50 Bogdány (Dunabogdány)–Visegrád határvita, 1799, MNL OL S 11. No. 488.-6.

51 Kürt-puszta (ma Jászkisér része) birtoktérkép, 1797, MNL OL S 16. No. 196.

■ 30. Szentendre–Pomáz 1762. évi határvíta térképének részlete, 22–43. számú határpontok

■ 31. Határkö, Szentendre–Pomáz 23. számú határpontja 2021-ben

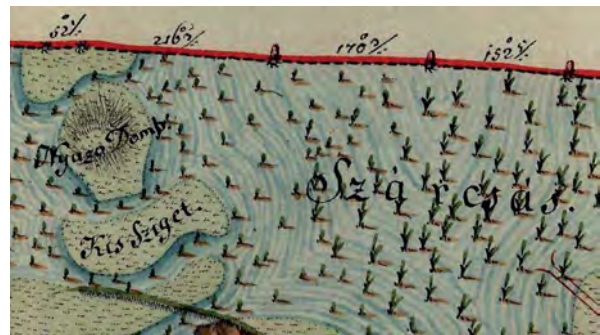
■ 32. Határkö, Szentendre–Pomáz 27. számú határpontja 2021-ben

■ 33. Határkö, Szentendre–Pomáz 31. számú határpontja 2021-ben

■ 34. Hétlukú határkö piktogramja

■ 35. Faragott határkövek birtokhatáron

■ 36. Malomkő határpont

■ 37. Kőhalom határpontok térképi jelölése

jelzőnek. Faragott határkő is kaphatott bevesséssel jelölést, amint ACSA birtoktérképén, a Verebvel közös határon látható „Likas kő”.⁵² A határkő nevéből ott dülönév is lett, amit a mai térképek is feltüntetnek. Feltehetően eredetileg malomkő volt a DABRONY határjeleként 1771-ben a térképre is felírt „Kerek kő”.⁵³ TISZABÁBOLNA birtoktérképén piktogram mellett a rajzba beírva olvasható a „Malomkő határ” helynév (37. kép).⁵⁴ A kettős és a hármas határkő ritka volt, ezeket csak gazdag főurak birtokának a határán állították. Hármas kőhatárra látható példa EDELÉNY 1776. évi térképén, ahol az Eszterházy–Forgách birtok egyik sarokpontját jelölték vele.⁵⁵

Kőhalom csak ott lehetett határjel, ahol a felszínen nagy mennyiségben heverték a kisebb-nagyobb kövek. Állhatott viszonylag kis kövekből vagy egy nagy kő körül rakott kisebb kövekből. Ezekre példák láthatók BOLDOGKŐ és a REGÉCI URADALOM (1764) határ-térképén, Boldogkő–Baskó határán, a rajzon piktogrammal és számmal, a jelmagyarázatban szövegesen leírva (38. kép).⁵⁶

Szakraális határjelek

A határvonalon lévő szakraális kisépítmények (kereszt, kőkép, kápolna) nem igazi határjelek, azokat ugyanis elsődlegesen vallási indítatásból állították. A népi hiedelem ugyanakkor birtokóvó szerepet tulajdonított nekik. A későbbi határjárások alkalmával persze már a határvonalat bizonyító tájelemekké válhattak. Az általam átnézett térképeknek csak kisebb része ábrázol településhatáron szakraális kisépítményt, azok száma a 19. században növekedett meg. Határon lévő képesfa

térképi ábrázolására pedig egyáltalán nem találtam példát.

A térképeken rajzolt piktogramokból nem derül ki az építményeknek sem az anyaga, sem formája, jellege. Kivételnek számít a TÁPÉ térképén, a Maros partján látható kereszt a határon, amely mellé a rajzba beírva „Crux lapidea” (kőkereszt) felirat olvasható.⁵⁷ Az OZORA egy részét ábrázoló birtoktérkép öt keresztet jelöl a határon, közülük egyet a vitatott határvonal pontjaként.⁵⁸ Két kereszt határjelző földhalmon áll. A BERHIDA és KISKOVÁCSI közötti határvitát bemutató térképen a peremartoni határon a piktogramhoz a rajzba beírva olvasható a „Kőkép” felirat.⁵⁹ GYŐRVÁR és a VASVÁRI KÁPTALAN közötti határvíta térképe Pácsony és Olaszka sarokpontján szintén a rajzba beírva jelöli a „Fehér kép” nevű kisépítményt.⁶⁰

Összetett határjelek

A 18. században gyakori volt a kettős/többszörös határpont jelölés, azaz különböző típusú határjelek együtt vagy egymás melletti előfordulása, azokat hangsúlyosan írták le a térképek jelmagyarázatában. Viszonylag gyakori együtt a határhalom és a határfa, ami földhányásba utólag ültetett, illetve azon spontán nőtt fa vagy meglévő fa tövéhez emelt földhányás egyaránt lehetett. Még gyakoribb a térképeken az egymás mellett álló földhalom és a jelölt vagy jelöletlen fa, amire példa a KÖRÖSHEGY és KERÉKI vitatott határáról készült térkép jelmagyarázatában „Hársfa kettős halommal”.⁶¹ SZENTENDRE és POMÁZ 1765. évi határvíta-térképén épp fordítva olvasható: „Földhalom két bükkfa között”.⁶² A BOLDOGKŐ és a REGÉCI URADALOM határát bemutató

52 Acsa birtoktérkép, 1789 [(Vértes)Acsa–Vereb], MNL OL, S 12. I.-No. 9.-2.

53 Dabrony, 1771, MNL OL, S 86. No. 40.

54 Bábólna (Tiszabábólna) birtoktérkép, 1770, MNL OL, S 11. No. 711.-1.

55 Edelény, 1776, MNL OL, S 34. No. 1.

56 Boldogkő–Regéci uradalom határa, 1764 [Boldogkő–Baskó–Sima], MNL OL, S 70. No. 37.

57 Tápé, 1776 [Tápé–Szeged], MNL OL, S 82. No. 102.

58 Tóti–Sári-puszta (ma Ozora része) határvíta, 18. sz., MNL OL, S 16. No. 480.

59 Berhida–Kiskovácsi határvíta, 1766 [Berhida–Peremarton], MNL OL, S 19. No. 34.

60 Győrvár–Vasvári káptalan, 1771 [Pácsony–Olaszka (Olaszfa)], MNL OL, S 107. No. 30.

61 Köröshegy–Gugypuszta–Kereki–Bálványos határvíta, 1781, MNL OL, S 83. No. 100.-3.

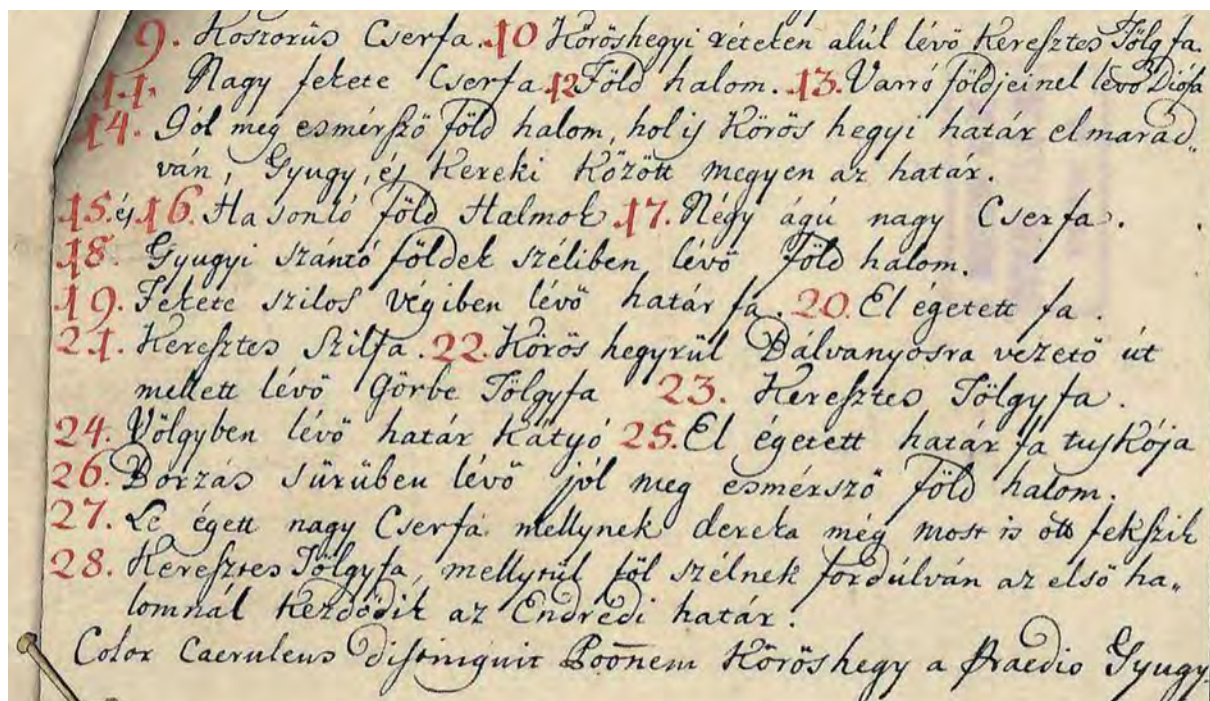
62 Szentendre–Pomáz határvíta, 1765, MNL OL, S 11. No. 42.-2.

térképen az látható, hogy a kőhalmot égett fa, kiszáradt fa vagy élőfa körül egyaránt rakhatták.⁶³

Összegzés

A határpercek jegyzőkönyveiben leírt, Takács Lajos által közölt határjeltípusok többségére találtam térképi példákat, és azok mellett néhány olyan típusra is ráakadtam, amelyek a jegyzőkönyvekben nem szerepelnek. A határjelek sokfélesége és azok térképi jelölésé-

nek nagyfokú változatossága miatt a cikkben nem törekedtem valamennyi típusuk összes fellelt ábrázolásmódjának bemutatására. Néhány példával bizonyítottam, hogy a 18. századi térképek lehetőséget és segítséget nyújtanak a ma is meglévő régi határjelek felkutatására. Az egykori határjelek a településtörténet és a tájhasználat-történet bizonyítékai. A térképek segítségével azonosítható, 220-280 évvel ezelőtti helyükön ma is megtalálható határjeleket kultúrtörténeti emlékként kell megőriznünk.

■ Részlet a Köröshegy–Gugypusztá–Kereki–Bálványos határvíta térképének jelmagyarázatából, 1781 (MNL OL, S 83. No. 100.-3.)

TÖRÖK ENIKŐ

*Homolka József**

A 19. század közepétől Magyarországon a részletes felmérésnél dolgozó mérnökök nagy része – köztük Homolka is – csehországi származású volt, közülük sokan – főleg, akik 1867 után is Magyarországon maradtak és vezetői pozíciót töltöttek be – elsajátították a magyar nyelvet, pl. Bauer Norbert, Schetlik János és Kopp József.¹

Az 1867. évi kiegyezést követően létrehozták a független magyar Pénzügyminisztériumot is, amelynek a hivatalos nyelve a magyar lett. A bécsi Pénzügyminisztérium, tekintettel arra, hogy „*a Magyar- és Erdélyországban maradt pénzügyi hivatalnokok és alkalmazottak egy része a hivatalos magyar nyelvet nem érti, kész, amennyiben kellőleg minősített egyének jönnek szóba, ezekről a körülményekhez képest azon módon gondoskodni, hogy ezek a birodalom német, szláv örökös tartományaiban alkalmaztassanak*”. Ennek érdekében felszólította a magyar pénzügyi hatóságokat, hogy gondoskodjanak arról, hogy a bécsi Pénzügyminisztérium által szerkesztett *Notizblatt*-ban közzétett álláshirdetések a pénzügyi hivatalnokokhoz és alkalmazottakhoz időben és minél szélesebb körben eljussanak.²

A mérnökök esetében nehezebb volt a helyzet. Mivel a birodalom területén már csak

Magyarországon folyt a részletes felmérés, a bécsi Pénzügyminisztérium nagy számban nem tudta biztosítani, hogy a magyarul nem tudó mérnököket a birodalom más részeiben alkalmazták, illetve a felmérés esetében a szaktudás fontosabb szempontnak bizonyult a nyelvismeretnél. A német nyelv használata a részletes felmérésnél a pénzügyminisztériumi körrendeletek alapján még 1870-ben is általános volt. Annak ellenére, hogy a magyar Pénzügyminisztérium a felmérési felügyelőségekben nyelvoktatást szervezett, 1867 végén még sokan nem mutattak előrehaladást a magyar nyelv elsajátításában. A nyelvtudásra – amint azt a pénzügyminisztériumi, német nyelvű körrendelet is hangsúlyozta – nemcsak az ügyintézéshez volt szükség, hanem a felmérési munkarészek elkészítéséhez is. A körrendeletben kiemelték, hogy az alkalmazottak alkalmasságának megítélésénél ezt is figyelembe fogják venni. A magyar Pénzügyminisztérium 1868 elején nyilatkozatot kért a műszaki személyzettől arról, hogy tudnak-e magyarul. Azoktól, akik magyarul írni is tudtak, magyar nyelvű nyilatkozatot vártak. Ennek ellenére még 1876-ban is arra panaszkodtak a *Kataszteri Kalauz* hasábjain, hogy a Bars megyében működő mérnökök, bár már 12 éve vannak

* A bécsi kutatásaimat a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj (2015, 2017) és a bécsi Collegium Hungaricum kutatói ösztöndíj (2019) támogatásával végeztem. Ezúton is köszönöm Oross Andrásnak, a bécsi magyar levéltári delegátusnak a kutatásban nyújtott segítségét. A tanulmányhoz szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból (K 132723) valósult meg.

1 A cseh származású mérnökökről I. REISZ T. CSABA: Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknel. *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk.: KÁDÁR ZSÓFIA – LAKATOS BÁLINT – ZARNÓCZKI ÁRON. Bp., 2013. 189–215. PÁLYI ZSÓFIA KATA: A Magyar Királyi Telekzeti Könyomda Budán. *Catastrum*, 1. (2014) 1:9–10. (= PÁLYI, 2014), TÖRÖK ENIKŐ: Az 1850-ben kinevezett kataszteri főmérnökök. *Catastrum*, 3. (2016) 1:27–31. TÖRÖK ENIKŐ: Az adókerületek térképei (1855–1856, 1858). *Catastrum*, 3. (2016) 2:20. (= TÖRÖK, 2016), BALATON PETRA: A Kolozsvári Kataszteri Igazgatóság. *Catastrum*, 3. (2016) 2:29. TÖRÖK ENIKŐ: A „földképi”, azaz felmérési igazgató hatásköre az 1854. évi előírások szerint. *Catastrum*, 4. (2017) 2:18. TÖRÖK ENIKŐ: A magyarországi részletes felmérés vezetői 1856–1857-ben. *Catastrum*, 4. (2017) 3:3–13. TÖRÖK ENIKŐ: A soproni ideiglenes kataszteri térképtár, 1857–1860. *Catastrum*, 5. (2018) 1:6., 9. TÖRÖK ENIKŐ: Cseh mérnök Erdélyben: Anton Hončík. *Catastrum*, 6. (2019) 1:19–24. LEGO, GÜNTER – OBENAU, JÁN TIBOR: „Wir haben Mitteleuropa vermessen“. *Catastrum*, 5. (2018) 3:20., 28.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), S 92 Térképtár, Az Országos Földméréstani Intézet vegyes iratai, 23.-1. Rendeletek gyűjteménye, 1849–1867. (= S 92-23.-1.) 370., 379., 414.

■ A hlinskói vízimalom, 1895. Ekkor a malom már František Prokop tulajdonában volt (<https://www.vodnimlyny.cz/>)

az országban, még mindig nem tanultak meg magyarul.³

A térképészként ismert Homolka nem közénk tartozott. A kataszternél történő alkalmazásakor még csak német és cseh nyelvtudással rendelkezett, viszont 1868-ban már elfogadhatóan beszélt és írt magyarul.⁴ 1888-ban pedig ezt jegyezte le Márki Sándor (1853–1925) történetíró a naplójában: „Homolka elbeszélte, hogy 1867 óta folyton magyar szolgálatban áll, s bár csehországi ösmerőseivel folyton fenntartja összeköttetését, szívből egészen magyar, gyermekei pedig már egy szót sem tudnak csehül.”⁵

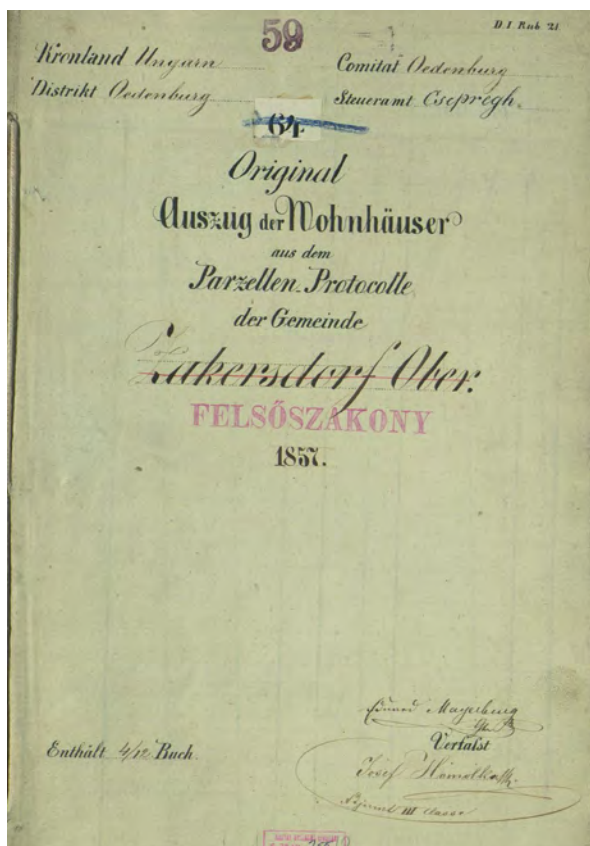
Maria Rybička és Karel Homolka fadaragó fia, Jozef Karel, vagyis József Károly a csehországi Hlinsko v Čechách nevű településen született 1840. február 26-án. Az anyakönyvi bejegyzés szerint a 416. házsám alatti házban lakott a család, amely ma a Budovcovo nábř. 436. számnak feleltethető meg az 1839. évi kataszteri térkép alapján. Más adatok szerint a Drachtínka-patak partján fekvő, a Homolka család tulajdonát képező vízimalom volt a térképész szülőháza.

Homolka a chrudimi alsórealiskola elvégzése után, 1855. szeptember 15-től 1856. július 29-ig a hlinskói cs. kir. járásbírói kiadóhivatalnál írnokként gyakornokoskodott.⁶

Az állandó kataszternél

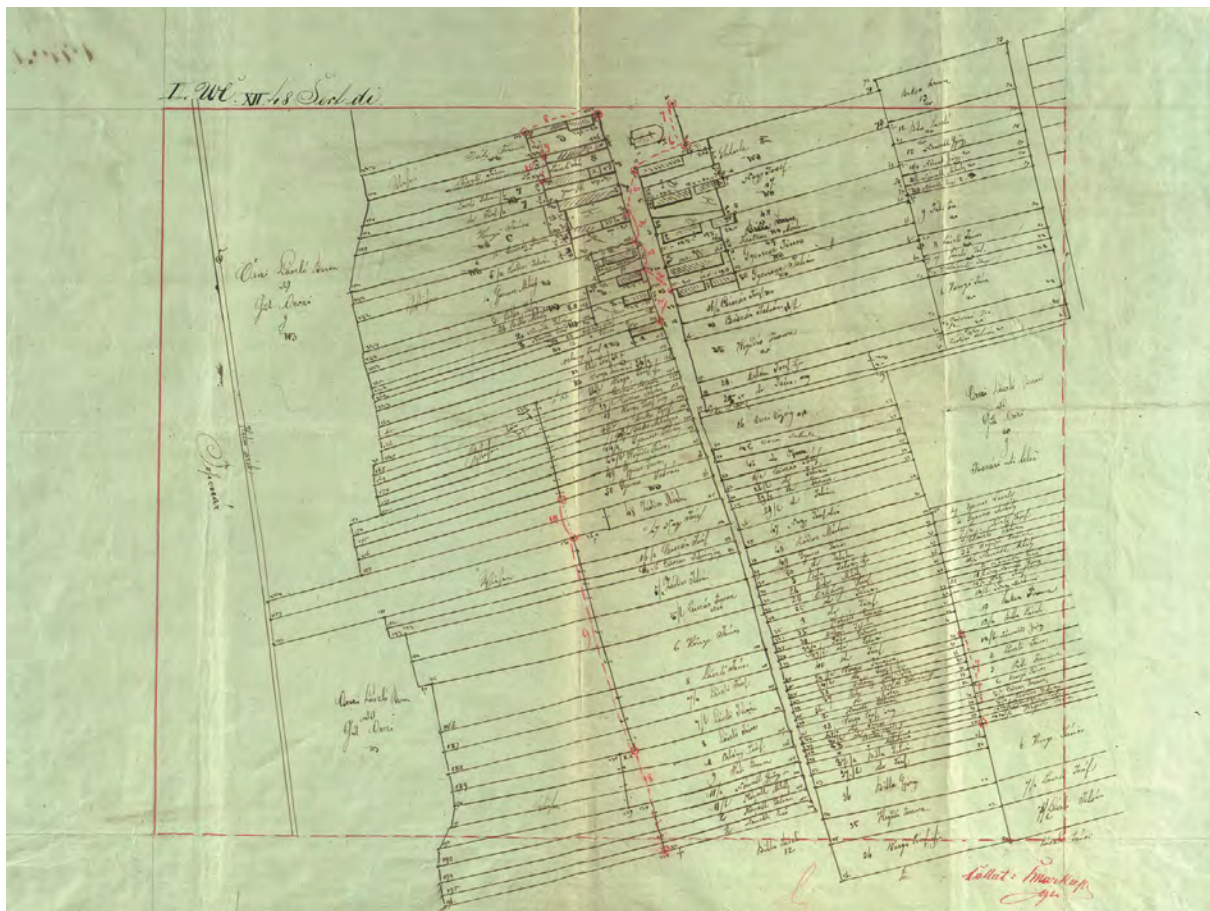
A soproni adókerületben (1856–1861)

Homolka József Innfeld Ignác (*Chvalkovice v Čechách, 1807. 04. 15.) kataszteri mér-

■ Felsőszakony lakóházainak jegyzéke 1857-ből. Összeállította Eduard Mayerbug és Homolka József (MNL OL, S 79 Térkép-tár, Kataszteri gyűjtemény, Iratok /S 79/ 755.-2.)

- 3 MNL OL, S 92 Térképtár, Az Országos Földmérési Intézet vegyes iratai, 23.-2. Rendelet gyűjteménye, 1868–1870. (= S 92-23.-2.) 124. A mérnökök nyelvtudásáról I. SCHMIDT ANIKÓ: A Kataszteri Kalauz. Gondolatok az első magyar földmérési folyóiratról. *Catastrum*, 1. (2014) 1:24.
- 4 Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Neue Hofkammerarchiv und Finanzministerium (= ÖStA, FHKA NHK) Katasterabt. Akten 454. 34105/1859., MNL OL, K 269 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Pénzügyminisztériumi Levéltár, Pénzügyminisztérium, Általános iratok (= K 269) I. Kútfő-tételes iratok 10. Az Állandó kataszter ügyei (= I.-10.) 1868-1944.
- 5 Márki Sándor naplói. 1. 1873–1892. Szerk.: ERDÉSZ ÁDÁM. Gyula, 2015. 474.
- 6 FamilySearch (= FS, www.familysearch.org), ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 454. 1859/34105., 682. 1865/19954., ANY Biztonsági Nyomda Nyrt., Archivum, (= ANY) KK 2., HR 81. MNL OL, K 269-I.-10.-1868-1944. Az 1859. évi minősítési táblázatban Homolka születési dátumaként tévesen február 6. szerepel. ADÁMEK, KAREL: *Památce kartografa Josefa Homolky*. Praha, 1909. (= ADÁMEK, 1909) 3–7. Hlinsko 1839. évi kataszteri térképét l. a csehországi földmérési hivatal honlapján elérhető térképarchívumot (ags.cuzk.cz/archiv). A vízimalomról l.: <https://www.vodnimlyny.cz/mlyny/objekty/detail/3428-stranensky-prokopuv-mlynek>.

■ Orci felvételi előrajza, 1860. Összeállította Homolka József, a kataszteri munkarészekkel egybevetette Markup Nándor (MNL OL, S 79 - No. 683/7.)

nők – Homolka unokatestvérének, Karolina Rybičkanak a férje – tanácsára jött a magyarországi részletes felméréshez. 1856. augusztus 1-jétől december 14-ig Baudysz Ferenc, Innfeld veje –Innfeld Magdolna (Studenc⁷, 1835 k. – Pécs, 1900. 01. 03.) férje – mellett magánúton sajátította el a felméréshez szükséges ismereteket.⁸

1856. december 15-től fizetés nélküli gyakornokként alkalmazták a kataszternél az 1. felügyelőségben, ekkor került állami szolgál-

latba. Következő év március 1-jén léptették elő kiegészítővé (Gehilfe), szeptember 1-jén pedig 3. osztályú segéddé.⁹

1858-ban a pozsonyi adókerületbe tervezték áthelyezni, de végül is a soproni kerületben maradt és október 1-jén 2. osztályú segéddé nevezték ki. Az 1859. évi minősítési táblázatban minden vonatkozásban jól használható segédként jellemezték, aki szorgalmas, megbízható és jóindulatú, ugyanakkor megjegyezték, hogy gyakran betegeskedett.¹⁰

7 Csehországban több település is viseli ezt a nevet, beazonosítása további kutatást igényel.

8 FS; ÖStA, FHKANHK Katasterabt. Akten 682. 1865/19954., ADÁMEK, 1909. 7. Innfeldről I. ÖStA, FHKANHK Katasterabt. Akten 454. 34105/1859., 501. 2791/1863.

9 ÖStA, FHKANHK Katasterabt. Akten 392. 1856/7992., 394. 1856/8950., 396. 1856/9427., 398. 1857/3990., 403. 1857/19515., 405. 1857/27328., 405. 1857/30061., 406. 1857/30276., 406. 1857/32436., 411. 1857/44867. ANY, HR 81.

10 ÖStA, FHKANHK Katasterabt. Akten 419. 1858/9677., 422. 1858/17048., 424. 1858/22338., 426. 1858/29518., 454. 1859/34105., 682. 1865/19954. MNL OL, K 269 II. Tárgyi alapon rendezett iratok, A Pénzügyi közigazgatási ügyek 21. tétel Háromszögelési és kataszteri felmérési ügyek, b. Az Országos Kataszteri Felmérés tisztviselőinek szolgálati beosztása, 1. Állománykönyv, 1860–1865 (= II.-A-21.-b-1.) 9., 21., 31.

Horvátországban (1861–1863)

1861-ben, mikor a műszaki személyzetet Magyarországról Horvátországba rendelték, ő is Horvátországba került. 1861 és 1862 folyamán a 17. felügyelőségben dolgozott.¹¹

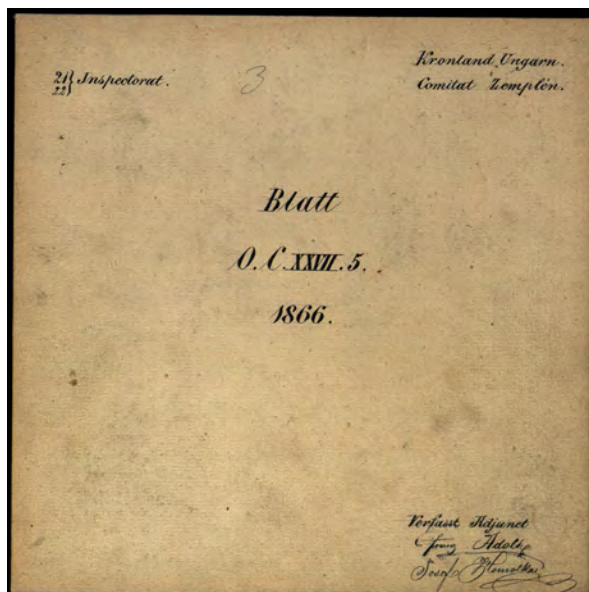
A kassai felmérési igazgatóságnál (1863–1866)

1863-ban újból Magyarországra helyezték, a kassai felmérési igazgatóság területére, azon belül a 12. felmérési felügyelőségbe. 1864-ben például Karl Adler (*Gilom¹², Böhmen, 1820. 06. 27.) mérnök mellett dolgozott, az Ung vármegyei Ört és Szürtét mérték fel. 1865. április 28. és május 21. között Alfred Liszka (*Ivano-Frankivszk, 1830 k.) mérnöknek segített Tiszakerecseny felmérésében. 1866. január elsejével 1. osztályú segédde léptették elő.¹³

Az 1866. június 14. és augusztus 23. között lezajlott porosz–osztrák–olasz háború idején katonai szolgálatra jelentkezett. Július végén nevezték ki alhadnagyként az 5. vadászászlóaljhoz. Négyhónapos katonáskodás után tért vissza a felméréshez.¹⁴

A magyarországi felmérési igazgatóságnál (1867–1870)

1866. október 13-án a kassai felmérési igazgató, Urbas Adalbert nyugdíjba ment, és 1867-től Magyarország területén egy felmérési igazgatóságot hoztak létre Vacano Fülöp vezetésével, aki korábban a soproni felmérési igazgató volt. Homolka 1868-ban a kassai székhelyű 11. felügyelőségen dolgozott, majd 1869-ben a 3. felügyelőségen, ennek központja Szepesolasziban, télen pedig Kassán volt.¹⁵

■ Zemplén megye mérföldlapjának 3. szelvénye (rektó-verzó), amelyet Franz Adolt és Homolka József állított össze (MNL OL, S 78 Térképtár, Kataszteri gyűjtemény, Térképek -2753.)

11 TÖRÖK ENIKŐ: A kataszteri felmérés szervezete 1850 és 1861 között. *Catastrum*, 8. (2021) 1:19. MNL OL, K 269-II.-A-21.-b-1. 38., 46., 61., 88., 111.

12 Minden bizonnyal a csehországi Jilem, de több ilyen nevű település is van az országban, ezért közelebbi azonosítása csak további kutatással állapítható meg.

13 MNL OL, K 269-II.-A-21.-b-1. 145., 192., 256. ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 683. 1865/29338., 683. 1865/59330. Adleről l. ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 454. 34105/1859. MNL OL, K 269-I.-10.-1869-294.-21065. (41. cs.) ANY, HR 81.

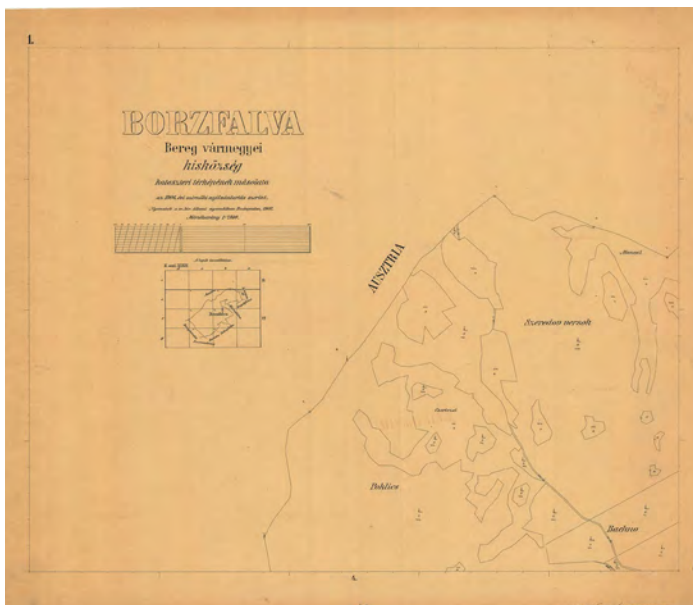
14 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 537. 31513/1866., 537. 34761/1866. ANY, HR 81. ADÁMEK, 1909. 10.

15 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 539. 45570/1866. MNL OL, S 92-23.-1. 488-500. K 269-II.-A-21.-b-1. 133., 159., 179., 200., 249. K 269-II.-A-21.-b-2. 57., 75. MNL OL, K 269-II.-A-21.-b-2. Állománykönyv, 1868–1874. 15., 31., 47., 69., 79., 94., 109., 133. *A Magyar Királyi Pénzügyministerium és alárendelt hivatalainak tisztii névtára 1869. évre*. 1. évf. Buda, 1869.

Ebben az időszakban nősült meg, 1867. október 29-én Bártfán feleségül vette Krinner Máriát (Bártfa, 1840. 07. 11. – Budapest, 1892. 11. 02.), Krinner Manó bártfai gyógyszerész lányát. Kassán született György Károly István (1868. 08. 23.) nevű fia, ekkor a család a Fő utca 317. szám alatt lakott. A következő évben Bártfán született János (1869. 12. 12 – születéskor meghalt) fia, ekkor a család Bártfán a 159. számú házban élt.¹⁶ György térképrajzolóként és nyomdász-ként apja nyomdokaiba lépett.¹⁷

Az Államnyomdánál (1870–1898)

Homolka József már 1868-ban jelentkezett rajzolónak a budai magyar

■ Borzfalva kataszteri térképe, 1907. Homolka György az 1900-as és 1910-es években a kataszteri oleáták, a nyomdai eredeti példányok rajzolásában vett részt (MNL OL, S 76-91.)

■ Homolka József: Brno belvárosának látképe, 1867 (Moravská zemská knihovna v Brně, Skř.1-0091.416)¹⁸

telekzeti könyomdába, de ekkor még nem nyert felvételt.¹⁹

1870-ben alkalmazták, március 31-től dolgozott az Államnyomdában 4. osztályú rajzolóként, 1871-ben 3. osztályú, 1875-ben 2. osztályú és 1881-ben 1. osztályú térképrajzolóvá léptették elő. 1886-ban felügyelő műszaki tisztté, majd 1894-ben fő-tisztté nevezték ki. Nyugdíjazása alkalmából 1898-ban „buzgó és sikeres szolgálatai elismerésül” koronás arany érdemkeresztet tüntették ki.²⁰

A kataszteri könyomda jelentette meg például 1870-ben

16 FS, ANY, HR 81. Krinner Manó 1835-ben a bártfai levéltárban az oklevelek rendezésében is rész vett. I. BIKKI ISTVÁN: *A magyar levéltártörténet kronológiája*. Bp., 2000. 153. IVÁNYI BÉLA: *Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526*. Bp., 1910. VII.

17 Napi hírek. *Budapesti Hírlap*, 13. (1893) 327:7. *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* (= BCL), 1899:982., 1901–1902:1079., 1905–1906:1213., 1906–1907:1203., 1907–1908:1262.

18 Homolka 33 fényképét őrzi 1867-ből a brünni könyvtár (Moravská zemská knihovna v Brně = MZKB; <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/search?authors=Homolka,%20Josef>).

19 MNL OL, K 269-I-10.-1868-1944. ANY, KK 2.

20 ANY, HR 81., KK 1. MNL OL, K 269-I-10-1869-851. *Magyarország Tiszti Czim- és Névtára*, 1873:131., 1875:108., 1879:120., 1884:171., 1886:205., 1887:205., 1888:250., 1889:251., 1890:219., 1891:225., 1892:225., 1893:225., 1894:231., 1895:231., 1896:243., 1897:290., 1898:312. Személyi hírek. *Pénzügyi Közlöny*, 25. (1898) 21:1031. MNL OL, K 27 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi levéltár, Miniszterelnökség, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1898. 06. 08.

Kassáról készített térképét.²¹ Az Államnyomda adta ki 1896-ban *A magyar szent korona országainak földmívelési térképe* című, 1:900 000 méretarányú munkáját, amelyet a legújabb kataszteri felmérések és hivatalos adatok alapján szerkesztett. A *Budapesti Közlöny* így számolt be a megjelenésről: „A magyar királyi pénzügyminiszterium kiadásában két lapból álló térkép jelent meg, »A magyar szent korona országainak földmívelési térképe« címmel. A m. kir. pénzügyminiszter készítetté az országos kataszteri felmérés némely eredményeinek az ezredéves alkotások sorában való bemutatása céljából, s a térkép a legújabb felmérések és hivatalos adatok nyomán könnyen áttekinthetőleg: különböző színekben tünteti fel ez egész országban létező mívelési ágakat, emellett pedig átnézeti táblán sorolja el a különböző mívelési ágak által elfoglalt területeket, megyék szerint kataszteri holdakban, illetve hektárokból, egészben is, valamint egymáshoz viszonyítva és %-ban és kifejezve. Ez adatok pontos felvilágosítást nyújtanak arról, hogy az ország minden egyes vármegyéjében mennyi a mívelhető föld, mennyi az erdő és végre a terméketlen terület, amit a színnyomású térkép mindjárt szemléltetőleg is mutat be.” Homolka Márki Sándornak írt, 1896. szeptember 1-jén kelt levelében is beszámolt a térkép kiadásáról, amely 14 hónapnyi munkát vett igénybe, a metszés pedig két évig tartott.²²

Hátsek Ignáchoz hasonlóan magánvállalkozásban is rajzolt térképeket, pl. Budapest- és Magyarország-térképeket, többek között

az Eggenberger-féle könyvkereskedés adta ki a munkáit. Hoffmann Alfréd (1835–1905), a könyvkereskedés tulajdonosa a millenárius kiállítás csoportbiztosaként egy kitüntetést is kieszközölt a térképésznek, a közreműködők érdemét, a következő indoklással: Homolka „már huszonöt esztendő óta mint térképrajzoló működik, eddig semmiféle kitüntetésben nem részesült. A Pallas lexikon összes Magyarországra vonatkozó térképe, az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadásában megjelent nagy és kisebb térkép, Budapest és környékének legújabb térképe,²³ egészen eredeti constructióban és kiállításban lévő Magyarország közigazgatási térképe²⁴ az ő műve.”²⁵

Homolka Márki Sándor történetírónak is több történelmi térképet szerkesztett.²⁶ 1879-ben ajánlotta fel Márkinak szolgálatait: „késznek nyilatkozom mint térképész minden kívánatának eleget tenni, mivel Hácsek kívül[!] és kívülem senki sem foglalkozik nagyobb mérvben térképészeti munkákkal, ami nagyon könnyen felfogható, mert nagyon sok nehézségeken kell egy térképésznek átmenni, hogy végtére ő munkáival együtt alig ha szóba kerüljenek.” Levelében először bemutatkozott: „Hol szereztem térképészeti képességeimet? 10 éven át mint mérnök működtem az országfelmérésnél, és ott volt alkalmam Magyarország majdnem minden részével megismerkedni, 1870. évben pedig áttéttem a kir. államnyomda térképészeti osztályához, mely idő óta ott mint térképész alkalmazásban állok.” Majd hozzátette: „Céljaim egyike az, tanulóknak alkalmat nyújtani,

21 HOMOLKA JÓZSEF: *Szabad királyi Kassa városának térképe*. [1:5700] Buda, 1870. PÁLYI, 2014. 14–15.

22 Nem hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 30. (1896) 209:2. Márkihoz írt levél: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (= MTA KIK), Kézirattár Ms 5162/203. A 84 darabból álló levelezés (Ms 5162/153–236.) Homolka Márkihoz címzett leveleit tartalmazza. Első néhány levelét Homolka magyar nyelven írta, később áttért a német nyelvre, azzal mentegetőzött, hogy felnőttként sajátította el a magyar nyelvet, így nehézkesen fejezi ki magát. MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/156. Ezúton köszönöm dr. Babus Antal osztályvezető úr előzékeny közreműködését az iratok digitális másolatának megszerzésében. PAPP-VÁRY ÁRPÁD: *Magyarország története térképeken*. Bp., 2002. 244.

23 HOMOLKA JÓZSEF: *Budapest székes-főváros és környékének térképe*. 1:20 000. Bp., 1896. Később több kiadásban is megjelent. Az első kiadásról l. Személyi hírek. *Kataszteri Közlöny*, 5. (1896) 11:288–289.

24 HOMOLKA JÓZSEF: *A Magyar Szt. Korona országainak közigazgatási és közlekedési térképe*. 1:1 300 000. Bp., 1893. Később több kiadásban is megjelent, például 1895-ben. HOMOLKA JÓZSEF: *Magyarország és Horvát-Szlavonország*. 1:900 000. Bp., 1893. Később további kiadásokban is megjelent.

25 SIMON MELINDA: *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*. Bp., 2016. 155–157., 416. *A magyar könyvkiadók milleniumi könyvjegyzéke*, 1896. Bp., 1896. 52. Hátsekről l. TÖRÖK ENIKŐ: Hátsek Ignác a kataszternél. *Catastrum*, 8. (2021) 3:8–9.

26 *A Pallas nagy lexikona* 12. kötetében, 1896-ban jelentek meg például a következő, Márki által tervezett és Homolka által rajzolt térképek: *Magyarország a honfoglalás végén, a krónikák szerint* és *Nagy Lajos birodalma 1382-ben*.

- Homolka József: Budapest székes-főváros és környékének térképe, 1896 (MNL OL, S 73-205.)

hogy jó térképeket jutányos áron megszerezhesék, hanem erre való *physikai időm* hiányzik, mert lelkiismeretesen kidolgozott munkákat tömegesen elkészíteni lehetetlen. Könyveket

kezébe venni, ezekből a *szükséges[!]* kikeresni és legújabb adatokat gyűjteni és a készítendő térképekben kitüntetni ez sok időbe kerül.” Levéléhez saját munkáit, valamint Hátsek Ignác

és Péchy Imre (1832–1898), az államnyomda igazgatója néhány térképét is csatolta, és kérte, „ha [...] becses ítélete szerint munkáim jósága és pontossága el nem érik Hácsek-féle készítményeinek jóságát és pontosságát, akkor kérem szíveskedjék munkáimat a kritika kíméletlen ostorával suhogtatni”. Hangsúlyozta, hogy a térképmásolás nem erény: „méltóztassék [...] Hácsek-féle »Budapest környékét«²⁷ Péchy Imre által kiadott térképre fektetni, s megvizsgálni, mily hű másolata a Hácsek-féle térkép a Péchy-féle térképnek,²⁸ még az utóbbiban lévő hibák is híven rajzoltattak le (pl. vasutak) és sietésben a mérték is kimaradt belőle.

Vagy szíveskedjék a Hácsek-féle »Osztrák-Magyar Mon.«²⁹ fokozatát megszemlélni.

Hácsek Magyarország orográfiai térképe³⁰ idén fog megjelenni, jelenleg véset alatt áll.³¹

Homolka a nyugdíjas éveit sem töltötte tétlenséggel, Márkinak 1901. szeptember 4-én Bártfáról küldött levelében – amelyet a cikk végén adunk közre – azt írta, hogy ő nem igazi nyugdíjas, aki az emberi társadalom „haszontalan” tagja. Wodianer könyvkereskedése számára dolgozott a Karl Diercke és Eduard Gaebler által szerkesztett világtalasz (*SchulAtlas*) magyar kiadásán, amelyet Brózik Károly szerkesztett. Homolka kapta a technikai feladatokat, a nyomtatást felügyelte, minden lapot átnézett, hogy a legnagyobb gondosság mellett se maradjon hiba bennük.³²

Ezenkívül Márkit arra kérte, hogy írjon recenziót a *Földrajzi Közlemények*be az Államnyomda kiadásában napvilágot látott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét ábrázoló térképről,³³ mivel ő mint a nyomda térképészeti osztályának egykori vezetője erre nem akart vállalkozni.

■ Homolka József Budapestről Márki Sándornak Kolozsvárra küldött képeslapja, 1902. 03. 16. (MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/220.)

Márki teljesítette barátja kérését, és recenziójához – annak bőséges tartalmi ismertetésével – felhasználta a Homolka által írottakat. Homolka levele alapján ismertette a kataszteri felmérés kezdeteit, a tartomány- és kerületterképek, valamint a mér földlapok összeállítását, Csáky Kálmán előadását a mér földlapokról.³⁴

A Homolka család Budapestre költözését követően még három gyereke született a tér-

27 HÁTSEK IGNÁC: *Budapest és környéke*. Bp., 1878. A térkép megjelenéséről l. Zilahy Sámuel legújabb kiadványai. *Néptanítók Lapja*, 11. (1878) 16:350.

28 PÉCHY IMRE: *Budapest környéke*. Bp., 1872.

29 HÁTSEK IGNÁC: *Az Osztrák Magyar Monarchia térképe különös tekintettel az iskolai használatra*. 1:3 456 000. Bp., 1878. A térkép megjelenéséről l. Zilahy Sámuel legújabb kiadványai. *Néptanítók Lapja*, 11. (1878) 16:350.

30 HÁTSEK IGNÁC: *Magyarország magassági és vízrajzi viszonyainak térképe*. 1:1 666 000. Bp., 1879. *A Magyar lexikon* 22. füzetében jelent meg. Különlélek. *A Hon*, 17. (1879) 48:2.

31 MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/155.

32 MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/216. *Nagy magyar atlasz*. Szerk. BRÓZIK KÁROLY. Bp., 1906.

33 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közigazgatási és földmívelési térképe*. 1:144 000. Bp., Államnyomda. 1901.

34 MÁRKI SÁNDOR: Az új közigazgatási és földmívelési térképek. *Földrajzi Közlemények* (= FK), 29. (1901) 309–310., MÁRKI SÁNDOR: Die neue ungarischen Verwaltungs- und Ackerbau-Landkarten. FK, 30. köt. (1902) 76–80.

képésznek, kettő az első feleségétől: Mária Ilka Janka (Jakab Árpád Istvánné, Budapest, 1875. 06. 20./*24.) és Béla (Budapest, 1880. 07. 07./*26.). Az 1870-es évek elején a család a Bécsi kapu utca 594. szám (ma Batthyány utca 47/b.) alatt lakott, 1875-ben a Toldy utca 528-ban, 1878-tól Hattyú utca 582-ben (1882-től Hattyú utca 17., ma Hattyú utca 17/b.), majd az 1890-es évek elején átköltöztek a Toldy Ferenc utca 15. szám alá.³⁵

Első felesége, Krinner Mária 1892. évi halálát követően Homolka újra megnősült, 1894. július 31-én Bártfán elvette Markup Józstát (*Bruck, Alsó-Ausztria, 1858 k.), Markup Nándor (*Rokycany, 1827. 02. 20.) kataszteri mérnök lányát. Közös gyermekük Ludmilla (Lida)

Margit (Mosánszky Vilmosné; Budapest, 1896. 02. 11./*15. – Budapest, 1977. 11. 16.). Az 1890-es évek közepétől a család a Toldy Ferenc utca 45. szám (később Batthyány utca 32., ma Batthyány utca 28.) alatt lakott.³⁶ Nyugdíjazását követően, még 1898 nyarán Homolka elhagyta Budapestet és családjával Bártfára költözött.

1907. december 2-án hunyt el Bártfán. Márki Sándor nekrológiájában azt írta, hogy „*Lipszky és Schedius elhunytá óta 1907. december 2-án érte a magyar térképírást a legnagyobb veszteség*”.³⁷

Homolka Márkihoz címzett levelét betűhíven, a mai központozás szerint, az egyértelmű rövidítéseket jelölés nélkül feloldva közöljük.³⁸

Bártfa, 4. September 1901.

Verehrter Freund!

„Les Jacobins hongrois”³⁹ und „Történeti fali térképeink”⁴⁰ sind für mich außerordentlich werthvoll deßhalb, weil ich durch ihre Einsendung sehe, daß ich trotz meiner Zurückgezogenheit in Bártfa, dennoch in Ihrer Erinnerung blieb. Wollen Sie dafür meinen aufrichtigsten Dank entgegennehmen mit der Bitte, mir auch ferner Ihre Freundschaft zu bewahren.

Ich bin noch immer kein richtiger Pensionist, der eigentlich ein unnützes Mitglied der menschlichen Gesellschaft ist, – ich bin auch jetzt in Berührung mit Budapest und arbeite weiter, wie früher.

Sie wissen ja, daß Wodianer den Atlas von

Diercke ungarisch herausgiebt, wobei Dr. Brózik der verantwortliche Dirigent ist. Mir fiel der technische Theil zu indem ich den Druck zu überwachen habe, die fehlenden Karten im Original zeichne, die Farbenplatten angebe und jedes Blatt durchsehe, ob sich trotz der größten Aufmerksamkeit nicht dennoch Fehler eingeschlichen haben. Schade, daß ich so weit vom Centrum entfernt bin; persönlich könnte man besser drinfahren und eher Ordnung schaffen. Aber auch so muß das Werk gelingen und zwar mit einheimischen Kräften durchgeführt! Ob mir einen solchen Kritiker beim Schluß des Werkes wohl finden werden, wie die „történeti fali térképek”? Ich habe den Vortrag schon in den „Földrajzi Közlemények” gelesen und zwar mit Genuß.

35 FS, *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altöfen ...*, 1873:402., 1874:402., 1878:269. *BCL*, 1880–1881:109., 1882:444., 1883–1884:456., 1885–1886:504., 1888:318., 1890:416., 575., 1891–1892:554. *Budapest főváros dunajobbparti (volt budai és ó-budai) részének beltelkein létező helyrajzi s az új és régi házzszámok mutatókönyve*. Bp., 1882. 176. MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/155., 172., 177.

36 FS, ANY, HR 81. Markup Nándor l. ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 454. 1895/34105. *BCL*, 1894:580., 1898:684., 829., 1899:982. Krinner Mária hagyatéki ügyéről l. Budapest Főváros Levéltára, IV.1411.b A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1873–1875, Budapest Székesfőváros Tanácsának mint gyámhatóságnak) iratai. Általános iratok 1904–8145. Homolka. MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/209.

37 Gyászjelentése megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteményében. MÁRKI SÁNDOR: Homolka József (1840–1907). *FK*, 35. (1907) 460–461.

38 MTA KIK, Kézirattár Ms 5162/216. A forrásközlésre vonatkozóan l. Soós István: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. *Fons*, 7. (2000) 1:81–89.

39 MÁRKI SÁNDOR: *Les Jacobins hongrois*. Macon, 1901.

40 MÁRKI SÁNDOR: Történeti fali térképeink. *FK*, 29. (1901) 183–197.

Nochmal besten Dank für den Separatabzug. Bei Empfang dieser Broschüre fiel mir ein, Sie, verehrter Freund mit folgender Bitte zu belästigen: Ich bitte freundschaftlichst die mitfolgende Karte von Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye in den Földrajzi Közlemények bekannt zu machen. Ich kann es doch nicht thun, als ehemaliger Anführer der Kartographischen Abtheilung der königlich ungarischen Staatsdruckerei, das wäre werthlos, – und das Unternehmen verdient es doch sich damit näher zu befassen.

Ich bitte zu bedenken 63 Comitate so durchgeführt, was das für eine Aufgabe ist! Das Finanzministerium verdient Anerkennung dafür, daß es dem Publikum die Daten der Landesvermessung in dieser Form zugänglich macht, daß es die aufgespeicherten Schätze in den Archiven nicht vermodern läßt, und die Staatsdruckerei dafür, daß sie sich der Lösung der Riesenaufgabe unterzog.

Wenn ich bedenke, wie schwer es war noch vor 30 Jahren ein halbwegs richtiges Magyarországn zu zeichnen, überkommt mich ein gelindes Gruseln Brr! Ich bin seit 1857 mitten drin gewesen und es ist kein fades Kapitel, das von der Katastral-Vermessung und von der ungarischen Kartografie. Ich werde es niederschreiben und Ihnen verehrter Freund, so Gott will einsenden, als Beitrag zur richtigen herauszugebenden ungarischen Culturgeschichte in der Zeit nach Világos bis 1898.

Als Bach im Jahre 1851 den Commandostab übernahm und „Kronland Ungarn“ zu germanisiren begann, waltete er frei nach eigenen Willen, ohne jeder Verantwortung für seine Thaten. Vor Allem mußte Nutzen aus dem „Kronlande“ Ungarn gezogen werden. Aber wo, und wie anpacken?

Wußte man doch über Ungarn gar nichts! Um im Großen sich ein Bild des Zustandes des niedergeworfenen Landes bilden zu können, wurde die provisorische Vermessung des

Magyarország angeordnet. Das sogenannte Provisorium (vom Volke Krokomerici = Schrittmesser genannt). Die Aufgabe dieser Vermessung war das Land ohne vorheriger Triangulierung gemeindeweise aufzunehmen und zwar wurden die Kulturen (Acker, Gärten, Wiesen, Weiden, Wälder) vermessen in ihrem Umfange ohne Rücksicht auf den Eingenthümer. Die weitere Aufgabe war den Flächeninhalt zu ermitteln und darnach die Steuer auswerfen. Das Land war in Districte eingetheilt: „Pressburg“, „Ödenburg“, „Pest“, „Kaschau“, „Temesvár“, „Szatmár“.⁴¹ Grossherzogthum „Siebenbürgen“ war für sich. Von jedem der Districte sind Uibersichtskarten im Maße 1" = 2000° (1: 144 000) gezeichnet worden mit Angabe der Gemeindegrenzen und sämtlicher Culturen sammt der vollständigen Communication.⁴² Diese Districtskarten sind im Finanz-Ministerium aufbewahrt und haben jetzt nur mehr historischen Werth, denn der sogenannte „stabile Kataster“, „állandó Kataszter“ übernahm im Jahre 1855⁴³ die genaue Aufnahme des Landes nach Parzellen und arbeitet bis heutigen Tagen an der Riesenarbeit. Ich war bei dieser Vermessung von 1857–1870 eingetheilt und kenne die Arbeiten gut. Davon ein andermal. Hier sei noch bemerkt, daß dieser állandó Kataszter die sogenannten „Culturenskellette“ (Culturvázlatok)⁴⁴ nach den genauen Aufnahmen im Maße 1" = 40° [1:2880] in 1" = 500° (1:36 000) verkleinert zeichnet und zwar im Zusammenhang comitatsweise. Diese werthvollen Daten werden dem Ministerium eingesendet und im Közpon-ti Kataszteri Térképtár in der Staatsdruckerei eingesperrt und dem ewigen Schlaf überlassen. Unter Ackerbauminister Széchenyi Pál (in den 80-ger Jahren) hatte Graf Csáky Kálmán einen Vortrag in Köztelek⁴⁵ gehalten, zu welchem ich ihm ein Magyarország gezeichnet habe. Als er mich im Amte aufsuchte, bemerkte er auch die Culturenskellette auf meinem Tisch und wurde

41 Helyesen: Nagyvárad.

42 A térképekről I. TÖRÖK ENIKŐ: A Temesi Bánság és Erdély tartománytérképei a dülönkénti felmérés alapján. *Catastrum*, 3. (2016) 3:31–40.

43 Helyesen: 1856

44 A térképekről I. TÖRÖK ENIKŐ: Mérföldlapok, avagy földművelési térképek. *Catastrum*, 1. (2014) 4:22–28.

45 Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület épülete, ma Budapest IX., Üllői út 25.

ganz außer sich vor Freude. Das Ministerium bewilligte ihm nach Belieben sich eine Serie auszusuchen und bei seinen Vortrage zu benützen, – ich wurde angewiesen den Grafen zu begleiten und nach dem Vortrag die Blätter an mich zu nehmen. Zum Schluß seiner Vorlesung machte er die Versammlung auf die werthvollen Daten aufmerksam, welche die Culturenskellette enthalten, und machte den Antrag dieselben so wie sie sind zu vervielfältigen und in Verkehr bringen. Tausend Abnehmer wäre genug um ein Blatt von 10 [Quadrat] Meilen um 1 fl. verkaufen zu können. Da stand Minister Graf Széchenyi Pál auf, welcher der Versammlung präsidirte und sagte: „Barátom! Milyen az én vidékem, tudom; milyen a tied? Nem vagyok kíváncsi.” Und hob die Sitzung auf. Graf Csáky war recht unangenehm berührt, ich packte die Culturenskellette zusammen, und sperrte sie wieder zur Ruhe ein, ohne jede Hoffnung, daß sie je das Licht der Welt erblicken. Im Jahre 1898 übergab ich mein Amt an Jankovich László⁴⁶ und zog mich nach Bártfa zurück. Zu meiner größten Uiberraschung bekomme ich heuer Esztergom megye⁴⁷ ganz nach Culturenskelletten gezeichnet, später Pest-etc. megye, beide in 1:144 000 (1" = 200°). Das ist mein That, welche in der ungarischen Kartografie verzeichnet worden muß. Sämmtliche Comitате im selben Maß und selber Ausstattung. Nichtnur die *geometrische* Genauigkeit ist hier eines der größten Vorzüge vor allen anderen Karten, sondern auch der Inhalt der Comitatenkarten. Die Daten sind authentisch, immer das neueste, jüngste Resultat der Landesvermessung; ebenso die anderen administrativen Daten. Wünschenswerth wäre die Unterstützung des Publikums, damit wennauch kein Nutzen, wenigstens die Selbstkosten gedeckt wären. Das Ministerium geht auf keinen Nutzen aus.

Die Staatsdruckerei verdient Anerkennung für den Vorschlag an das Ministerium, und dieses für dessen Annahme. Personen nenne

ich nicht, denn ich müßte bei einem kleinen Mann stehen bleiben und das darf nicht sein. Beim Erfolg müssen die Spitzen genannt werden, beim Fiasco trägt der Kleine die Schuld!

Ich werde es Ihnen in meinen Erinnerungen sagen, wie es kam, daß ich Dr. Havass Rezső auf seine Frage: „Warum ich nicht vorwärts komme?“ mit einem Achselzucken nur antworten konnte. Wie sah es aus in den 70-er Jahren mit der ungarischen Kartografie!? Wohin greifen? Wo sich anhalten? NB. ein kritikfestes Werk zustande zu bringen? Das zu erklären, behalte ich nievor für die Zeit, in der ich im Zusammenhange Ihnen darüber den Bericht erstatte. Sie sind mein Vertrauensmann, der es dem Vergessen nicht anheim fallen läßt.

Nun genug des Gekritzels. Meinen besten Dank sage ich für die freundliche Erinnerung und wiederhole meine Bitte, Pest megye den Földrajzi Közlemények ohne jeder Nebenrücksicht zu übergeben. Das Unternehmen verdient es.

Unser monotones Leben wurde einigermaßen unterbrochen durch längere Besuche unserer Verwandten während der Ferien, dann im Großen der Congress der Ärzte und Naturforscher.⁴⁸ Sie, lieber Freund suchte ich unter ihnen vergebens. Mit György Aladár verbrachte ich einige recht vergnügte Augenblicke. Nun ist wieder Ruhe und die Arbeit kann wieder beginnen.

Das beiliegende Büchlein bitte durchzublättern; ähnlicher Dokumente bürgt das hiesige Rathaus noch viele. Kommen Sie nie in diese Gegend? Wenn schon nicht zu uns, so doch ins Bad. Die Luft hier ist herrlich!

Zum Schluß danke ich nochmals und wiederhole meine Bitte.

Der Frau Gemahlin bitte meine Hochachtung zu vermelden, Ihnen drücke ich die Hand als Ihr

ganz ergebener
Josef Homolka

46 Jankovich László (Újarad, 1858. 05. 01. – 1918) ANY, HR 88. Jankovichról l. még: RAUM FRIGYES: A magyar Állami Földmérés és az első magyar postabélyeg. *Geodézia és Kartográfia*, 41. (1989) 5:365.

47 *Esztergom vármegye közigazgatási és földművelési térképe*. 1:144 000. Bp., 1900.

48 Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlés, XXXI. nagygyűlés, Bártfa, 1901. augusztus 21–24.

vátok a történelmi, egy régebbi Duna-meder által megjelölt vonalat tartják államhatárnak.

Nyugaton és délnyugaton e területek ki egészülnek az egykori osztrák Tengermellék (Küstenland) kisebb és Dalmácia tartomány nagyobb részével. A ma érvényes határok ez irányban több lépésben alakultak ki. Az első világháborút lezáró békerendszernek az olasz–jugoszláv határt megállapító eleme, az 1920. novemberi 12-i rapallói szerződés a Tengermelléket gyakorlatilag Olaszországnak adta (Krk, néhány kisebb sziget és Fiume északi előtere kivételével), Dalmáciában pedig Olaszországnak juttatta Zára (Zadar) városát és néhány szigetet a tartomány déli részén. A mai Rijeka városát Fiume szabadállam néven független területnek definiálta, ez az állapot azonban az olasz szabadcsapatok bevonulása miatt csak jogilag létezett, a szabadállam területét Olaszország és a délszláv állam közt felosztó, 1924. évi római szerződés aláírásáig. A második világháború végén az addig Olaszország részét képező többi, korábbi tengermelléki és dalmát sziget, Zára városa és Trieszt déli előteréig az Isztriai-félsziget is Jugoszlávia része lett az olasz békeszerződés aláírásával. A Jugoszlávián belüli tagköztársaságok határait úgy alakították ki, hogy Isztria nagyobb része és a szigetek Horvátországhoz, az ettől északra megszerzett területek Szlovéniához kerültek, és a Habsburg-időben még Dalmáciához tartozó Kotori-öböl térségét Bosznia–Hercegovinának az öbölre nyíló sutorinai kijáratával együtt Montenegrohoz csatolták.²

A fenti történeti háttér eredményeként a mai Horvátország területén négy egykori tartomány négy, egymástól eltérő koordináta-rendszerben felvett történeti kataszteri rendszerét találjuk: Ausztriából a Tengermellék és Dalmácia részeit, a Monarchia magyar részéből pedig Horvátország és Szlavónia tartomány nagy részét, valamint a magyar ka-

taszteri rendszerben felvett baranyai háromszöget.

A történeti kataszteri rendszerek koordináta-rendszere 1860-ig a Cassini-féle vetület volt, a négy rendszer közti különbség nem a térképi vetület típusában, hanem a vetület legfontosabb paramétereiben: az ún. vetületi kezdőpontokban volt. Ezek pedig a következők:

- Horvátország és Szlavónia, illetve az 1849 és 1860 között idesorolt Muraköz: ivanicsi rendszer, amelynek kezdőpontja a Kloster Ivanic településen található „zárdatorony”;³

- Baranyai-háromszög: gellérthegyi rendszer, kezdőpontja a Budavár 1849. évi ostromakor elpusztult Csillagda keleti tornyának középpontja, ez a torony az első kataszteri felmérés idején még romos állapotban megvolt, helyét ma emlékkő és geodéziai alappont jelzi;

- Tengermellék: krimbergi rendszer, amelynek kezdőpontja a mai Ljubljánától 15 kilométerre dél-délnyugatra található, 1106 méter magas Krim csúcson kialakított geodéziai alappont;

- Dalmácia: bécsi rendszer, amelynek kezdőpontja a bécsi Stephansdom tornyának középpontja, ezt ma a templomnak a torony alatti bejáratában kialakított emlékpont jelzi.⁴

A két előbbi területen a kataszteri felmérés az 1850-es években és az 1860-es évek elején történt meg, míg a korábbi osztrák örökös tartományokhoz tartozó utóbbi kettőben az 1810-es évek legvégén és az 1820-as években készültek el a nagy méretarányú térképek.

A négy történeti kataszteri rendszer megöröklése a Monarchia mai utódállamai között e tekintetben a második helyet jelenti Ausztria (6 rendszer) után, Szlovénia, Csehország, Románia, Lengyelország és Ukrajna (3-3 rendszer) előtt. Mindazonáltal a helyzet bonyolultságát tekintve nem hasonlítható össze Németországgal és Olaszországgal, ahol a kataszteri felmérés időben megelőzte az egységes állam

2 TUNO, NEDIM – MULAHUSIĆ, ADMIR – KOZLIČIĆ, MITHAD – OREŠKOVIĆ, ZVONKO: Border Reconstruction of Bosnia and Herzegovina's Access to the Adriatic Sea at Sutorina by Consulting Old Maps. *Kartografija i geoinformacije*, 10. (2011) 16:26–55.

3 *Köztes-Európa, 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Szerk.: PÁNDI LAJOS – BÁRDI NÁNDOR. Bp., 1997. 57 sz. térkép.

4 TIMÁR, GÁBOR: The fundamental points of the Second Military Survey of the Habsburg Empire. *Geophysical Research Abstracts* 11, 02652, 2009.

■ Fiume belvárosa és a „Delta”, utóbbi deklaráltan vitás területként a kataszteri térképeken. Fiume térképe 1900-ból, Trsat-Susak térképe 1861-ből származik. Mindkét térkép az ivanicsi rendszerben készült (MAPIRE)

kialakulását. Ezzel együtt a horvát viszonyokat két további részterület kérdése nehezíti: Fiume „corpus separatum” és Zára megye; utóbbi ráadásul a kataszteri koordináta-rendszer kis-mértékű, de fontos módosulásának területe is.

Fiume: a vitatott városhatár, amely egy időre államhatár lesz

Fiume 1779. április 23., Mária Terézia erre vonatkozó rendeletének kiadása és a trianoni szerződés életbe lépése között végig a horvát-magyar viszony neuralgikus, több szempontból rendezetlen pontját jelentette. A kataszteri térképezés megindulásának időszakában, tehát a szabadságharc leverése és az osztrák-magyar kiegyezés között a város és környéke

Horvátország tartomány része volt, és ez a kataszteri rendszerben is meglátszik – a fiumei történeti kataszteri térképek ivanicsi rendszerben készültek. A kiegyezés a megelőző állapotot állította helyre, amit elvileg az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés pontosított volna – de nem tette, sőt a dokumentum magyar és horvát verziója nem is pontosan ugyanazt tartalmazta. A város, amely Trieszt mellett az egész Monarchia egyik legfontosabb kikötője volt, de facto Magyarország közvetlen részeként („corpus separatum”, egyfajta exklávé) funkcionált, ám a horvát politika és a horvát hatóságok soha nem mulasztották el e helyzet megkérdőjelezését. Ezt a szituációt tovább bonyolította a régi kikötő és raktárainak keleti folytatásában levő, a Fiumara folyó két tor-

kolati ága közötti „Delta” ügye. A két folyóág közötti, viszonylag frissen feltöltődött, illetve feltöltött területre ugyanis mind Fiume város, mind a szomszédos Trsat (olaszul Tersato, a magyar kataszterben Tersat) község is igényt formált, a terület vitás jellegét az 1900. évi kataszteri térkép is bemutatja.

Miért érdekes egy feltöltött folyódelta? A fiumei régi kikötőt, amelyet az ún. Mária Terézia-móló határol a tenger felé, az 1800-as évek végére kinőtte az ide irányuló és átrakásra váró teherforgalom. Ennek keleti oldalán, a Delta területén épült ki a Baross-kikötő, Magyarország egyik legkomolyabb dualizmus kori infrastrukturális fejlesztése. A Magyarország felől a kikötőbe érkező vasúti fővonal is innen, a keleti irányból érte el a várost, bár a vágányok éppen a vitatott határszakasztól északra levő hídon jutottak át az ott még egyetlen mederben futó folyócskán.

Ennek egészen 1920-ig, a szabadállam létrejöttéig nem is volt különösebb jelentősége, ekkor azonban az eddigi településhatár egy időre államhatárrá vált – vitatott államhatárrá. Nem véletlen, hogy a szabadállam határát bemutató 1:2880 méretarányú, kataszteri alapú térképsorozatból ez a szelvény 1924-ig, az állam megszűnéséig nem is készült el.⁵ Az 1924. évi, a szabadállamot megszüntető és azt olasz és délszláv területre osztó római egyezmény végül pontot tett a vita végére: az olasz–délszláv határ a Fiumara „csatornára” került, a Delta jugoszláv terület lett. A Baross-kikötő ide került része a délszláv állam ekkor egyetlen vasúti összeköttetéssel is rendelkező kikötőjévé vált. Ez a helyzet 1947-ig, a második világháborút követő olasz békeszerződés elfogadásáig állt fenn, amikor is a határ jóval

északnyugatabbra került, immár egy másik kikötő, Trieszt ideiglenes szabadállammá nyilvánítása mellett.

Zára megye: egy elhibázott magaslattól a „négy és feledek” rendszer

A kataszteri rendszerek szempontjából még érdekesebb Zára (mai nevén Zadar, olaszul Zara) megye (az osztrák felmérési iratokban: Zara Kreis) története. Itt semmilyen határvi-ta vagy politikai ellentét nem volt: egyszerűen egy hegyet hibásan jelöltek meg egy félbehagyott háromszögelés folytatásakor, és ebből keletkezett a bonyodalom.

A háromszögelési hálózat a kor minden nagy méretarányú térképének alapját jelentette. Az ebbe bevont magaslatok (illetve alföldeken leginkább templomtornyok) egymáshoz képest vett helyzetét a pontokra felállva a töb-

■ Az 1817/18. évi (fehér) és az 1823/25. évi (piros) háromszögelési hálózat a Tengermellék és Dalmácia határán. A későbbi felmérésben a M. Calvario helyett a M. Gargosiachot jelölték meg és onnan, illetve arra mértek, de az eltérést csak később, az ebből származó hibával terhelt Zára megyei kataszteri térképsorozat elkészülte után vették észre

5 KLEIN, MIKE: A Fascist Dystopia with Style on the Adriatic. *Library of the Congress Blog* (<https://blogs.loc.gov/maps/2020/05/a-fascist-dystopia-with-style-on-the-adriatic>; 2020. május 20., elérés: 2021. 10. 22.).

bi, onnan látszó pont iránya közti szög megméréseivel határozták meg. Ezekből és egyéb adatokból (a csillagászati főalappont földrajzi helyéből, az alapvonalak megmért hosszából, a csillagászatilag meghatározott háromszögdalok északi iránnyal bezárt szögéből – az ún. azimutból – és az alapfelületként használt ellipszoid méretéből és alakjából) kiszámítható az egyes alappontok földrajzi helyzete, a térképi síkon (esetünkben a Cassini-vetületben) érvényes koordinátaival. Ezekután a tényleges terepi felmérés során az alappontok iránya és koordinátái segítenek a térképfelmérésben és a térkép megszerkesztésében.

Illíria és a Tengeremlék háromszögelését 1818-ban egy olyan háromszögdallal zárták le, amelynek egyik vége Arbe (mai nevén Rab) sziget legmagasabb pontján, a Tignarossa csúcson (ma: Kamenjak) állt, a másik végpont pedig a Lussin (Lošinj) sziget Kálvária-hegy (Monte Calvario) nevű magaslata volt⁶. Néhány évvel később, a Horvátország felől Dalmácia irányában végzett háromszögelés során annyi változtatással kapcsolták be a korábbi

láncot, hogy a Tignarossa helyett közvetlenül a Velebit magas horvátországi csúcsaira mérték. A két rendszernek nincs azonos háromszöge; ezt nem is tartották szükségesnek, a korábbi hálózat háromszögeinek adatait automatikusan átvették. A két, néhány év különbséggel felmért hálózat így is jól kapcsolódik egymáshoz.

Azaz csak majdnem jól, mert a mérésekbe szokatlan hiba csúszott.⁸ A M. Calvario hegy helyett az ettől 2 kilométerre, a Mali Lošinj sziget gerincén délkeleti irányban két kilométerre fekvő és valóban magasabb M(onte) Gargosiach (ma: Grgošćak) pontot állandósították és innen, illetve ide mérték a szögeket, miközben azt feltételezték, hogy ez a régi rendszerben mért M. Calvario. Ráadásul időközben a dalmáciai kataszteri hálózatot a Tignarossa–Ossero–Calvario (de valójában itt is a Tignarossa–Ossero–Gargosiach) háromszöggel indítva elkezdték fejleszteni. A hiba csak később, a Zára megyei kataszteri térkép-sorozat elkészülte után, 1827-ben derült ki, amikor a tengeremléki és a horvátországi há-

romszöglánc összekapcsolásakor az Ossero–Calvario háromszögdal hossza a két rendszerben nem egyezett meg.⁹ A számításokat kijavították, és a továbbiakban Spalato (Split) megyét és Dalmácia délebbi részeit már helyesen térképezték fel.

Érdekesség, hogy a hiba nyomra megtalálható a második katonai felmérés dalmáciai lapjain is. A térképmozaik északnyugati részén Lošinj szigetét nem (mert az már a Tengeremlék része), azonban a felmérés szempontjából lényeges M. Calvario háromszögelési pontot feltüntették. Ha ezeket a szelvényeket

■ A dalmát kataszterhez használt, az előző ábrán bemutatott hálózatokból levezetett háromszögelési lánc északi vége.⁷ Itt már a M. Gargosiach pont szerepel az indító háromszög déli sarkán, így feltételezhető, hogy a keltezését nem tartalmazó térképvázlat a hiba felfedezése után készült

6 ZEGER, JOSEPH: *Die historische Entwicklung der staatlichen Vermessungsarbeiten (Grundlagenvermessungen) in Österreich*. 2. Bd. Triangulierungen für Katasterzwecke. Wien, 1991 (= ZEGER, 1991). 286.

7 *Uebersicht der in den Jahren 1818 und 1822 längst der Küste von Dalmatien, Ragusa und Albanien aufgeführten Triangulierungskette*. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung (= ÖStA, KA KPS), B IX a 484-1.

8 PIPLOVIĆ, STANKO: Katastar i zemljišnik Dalmacije iz 19. stoljeća. *DG Jahrbuch*, 21. (2014) 413–434., 417.

9 ZEGER, 1991. 286.

1818
Triangulierungsunterlagen für die Triangulation

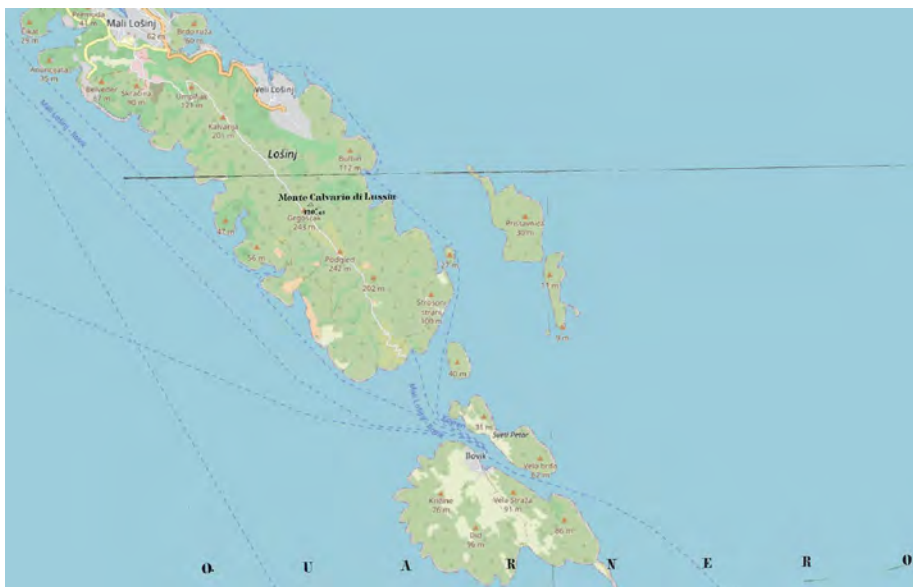
Stationen	Namen der Hauptpunkte	Entfernung auf die Ebene der Seehöhe (auf 1000')	Winkel	Verfahrart
264	Isabela	24. 0. 39,6		
	Opere	97. 52. 26,8		
	Barbe	28. 7. 11,0		
265	Opere	16. 29. 31,8		
	Barbe	75. 51. 7,5		
	Calvario	57. 39. 28,0		
266	Signorofja	30. 3. 56,0		
	Opere	77. 22. 10,5		
	Calvario	69. 33. 53,0		
267	Chelm	70. 7. 30,0		
	Signorofja	24. 49. 49,0		
	Opere	75. 2. 52,8		
268	Seishevalz	78. 18. 5,0		
	Chelm	47. 14. 36,3		
	Signorofja	32. 27. 44,7		
269		180. 0. 3,0		

■ Az 1818. évi tenger melléki háromszögelési hálózat záró háromszögeinek mérési adatai. A „Calvario” pontok mellett a ceruzás bejegyzés: „Nicht Garg.”, vagyis ez nem a Gargosiach pont (Definitive festgestellte Dreiecke der österreich. Monarchie. Triangulierungsunterlagen 78. / = ÖStA, KA KPS, Triangulierung 78./ 101.)

Triangulation laongs des Gusterberger Meeres

Stationen	Namen der Hauptpunkte	Entfernung auf die Ebene der Seehöhe (auf 1000')	Winkel	Verfahrart
264	Opere	63. 12. 58,4		
	Chelm	44. 52. 38,8		
	Isabela	71. 59. 11,7		
265	Seishevalz	25. 27. 53,9		
	Chelm	117. 22. 43		
	Opere	51. 10. 15,4		
266	Rachoviza	57. 36. 55,8		
	Seishevalz	85. 77. 42,9		
	Opere	37. 5. 22,4		
267	Satono	74. 39. 12,2		
	Rachoviza	63. 37. 39		
	Opere	21. 53. 41,2		
268	Calvario	100. 40. 37,8		
	Satono	23. 35. 15,3		
	Opere	56. 43. 45,7		
269	S. Vito	98. 22. 49		
	Calvario	34. 30. 39,6		
	Satono	56. 46. 46,7		
270	Cuarta	75. 31. 19,1		
	S. Vito	55. 13. 32,3		
	Calvario	45. 55. 3,4		

■ Az 1824–25. évi dalmáciai háromszögelés térségünket érintő része. A „Calvario” pont mögött itt piros ceruzás bejegyzés: „(Gargoschiach)”, és a szöghorrekcióknál is végig követhetjük a javításokat (ÖStA, KA KPS, Triangulierung 78., 109.)

■ A második katonai felmérés dalmáciai szelvényeinek északnyugati sarka: itt topográfát találunk (a terület nem Dalmáciához, hanem a Tenger mellékhöz tartozik), de a „Monte Calvario di Lussin” pontot feltüntettek felhasznált alappontként. Hibásan: ahogy a mai térképre illesztve látjuk, valójában ez a Gargosiach pontra került (MAPIRE és OpenStreetMap)

■ Zára (ma Zadar) történelmi belvárosa az 1820-as években felmért kataszteri térképen, amely a hálózati szög- és skálakorrekció alkalmazásával már pontosan illeszkedik a mai műholdfelvételhez; a partvonalakban mutakozó változások a későbbi feltöltések eredményei (MAPIRE és Open World Imagery)

georeferáljuk, észrevehetjük, hogy ez a jel nem ide, hanem a Gargosiach magaslatra esik.¹⁰

Mit eredményez egy ilyen félremérés? Mivel egy oldal iránya és távolsága hibás, a két magaslat eltérő irányszöge közti különbség elforgatáshoz vezet, a hibásan számított távolság miatt pedig megváltozik a méretarány. Zára megye kataszteri térképeinek georeferálásakor a Tignarossa–Calvario és a Tignarossa–Gargosiach vonalak közötti szögműködés el kellett forgatni, a két vonal hosszának ará-

nyában pedig át kellett skálázni a koordináta-rendszert, így annak méretaránya a szokásos 1:2880 helyett 1:2904,17 lesz;¹¹ ennek megtétele után a georeferencia ismét helyes, a térképek a MAPIRE portálon helyes pozícióban jelennek meg. Így, bár Zára megye történelmi kataszteri térképei is „bécsi rendszerben” készültek, valójában ez a bécsi rendszernek a Tignarossa pont körül kicsit elforgatott és átskálázott módosítása: Horvátország „négy és feledik” történelmi kataszteri rendszere.

10 TIMÁR, Gábor – MOLNÁR, GÁBOR – SZÉKELY, BALÁZS – BISZAK, SÁNDOR – VARGA, József – JANKÓ, ANNAMÁRIA: *Digitized maps of the Habsburg Empire – The map sheets of the second military survey and their georeferenced version*. Bp., 2006. 10.

11 KOSOVIC, ČEDOMIL: Mjerilo 1:2.880 i 1.2904,17 katastarskih planova u Dalmaciji. *Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu*. Split, 1958. 697–699., ZEGER, 1991. 287.

BÖSZ ATTILA

*A kataszteri térképek új jegyzéke az MNL Baranya Megyei Levéltárában**

Levéltárunkban a kataszteri térképanyagot egy gyűjteményes fondban külön kezeljük, mert – formai okokból és speciális információ-tartalma miatt – az eredeti helyéről korábban kiemelték.¹ A fond öt állagra tagolódik, ebből kettő tartalmazza a kataszteri anyagot XV.3.c. *Kataszteri térképek*, illetve XV.3.d. *Bírósági térképek* cím alatt. Az előbbi tartalmának zöme a Pécsi Állami Földmérési Felügyelőség (törzsszáma: VI.181.) iratai között volt megtalálható, utóbbi pedig a járásbírókhoz (VII. fondfőcsoport) tartozott.

A 2019 és 2023 között futó NKFIA-projekt keretében a XV.3.c. Kataszteri térképek iratanyagának jegyzékelése és a levéltári nyilvántartó rendszerbe feltöltése valósult meg, a „d” állaggal most nem foglalkoztunk.² A jegyzék készítésének technikai alapja a korábbi Word-alapú segédlet feltölthető Excel-táblázattá alakítása volt. Ennek az Excel-táblázatnak az adattartalmát töltöttük fel az MNL levéltári nyilvántartásába (scopeArchiv), így immár nyilvánosan kereshető az interneten.³

A „c” állag iratanyaga 15 folyóméter terjedelmű és – megnevezésével kissé megtevesztve – nagyobbrészt az 1850-es és 1870-es években készült kataszteri térképvázlatokból (croquis), illetve az 1860-as években készült birtokvázlatokból áll.⁴ Csak kisebb részben alkotják vegyes eredetű kataszteritérkép-szelvények, amelyek évköre is tág, az 1970-es éve-

-1-

Baranya megyei ÁFTK-tól átadandó műszaki munkarészek 1965 évbe az alábbi csoportosításokban: A–D.-ig.

A. Eredeti régi felmérésekből..... 1865 – 1920 év.
 B. Polgári tagosításokból..... 1921 – 1944 év.
 C. Földreforma során a 600/1945 H.E.sz. P. műszaki munkarészek végbejárásából..... 1945 – 1950. év.
 D. Az 1950 – 1956 évek között végrehajtott tagosításokból..... 1951 – 1956. év.

/ Az átadandó munkarészek mennyiségéről Levéltári rendszerekben: 13 folyóméter /

Sor-szám	A. csoport: Eredeti régi felmérésekből 1865–1920.		db
	Község neve	a munkarész neve	
1.	Adorján	Községi vázlat	1
2.	Alésmocsolád	Felvételi előrajz	1
3.	Alócsentmárton	Felvételi előrajz	1
4.	Aranycsodány / Keménygyórány és Pécscarányos /	Ároncsütési jegyzék	1
5.	Áta	Felvételi előrajz	1
6.	Babarc	Községi vázlat	1.
7.	Babarcslős	" "	1.
8.	Bakóca	" "	1.
9.	Bágyahidvég	Felvételi előrajz	1.
10.	Baranyassentgyörgy	Bemérendi közikönyv	5.
11.	Biszta	Kataszteri községi vázlat Felvételi előrajz	1. 1.
12.	Bános	Földmérési felülvizsgálati jegyzéknyv Kataszteri községi vázlat Felvételi előrajz	1. 1. 1.
13.	Bár	Felvételi előrajz Kataszteri községi vázlat	2. 1.
14.	Becsefa	Felvételi előrajz Kataszteri községi vázlat	1. 1.
15.	Belvárdgyula / Belvárd és Kisgyula /	Kataszteri községi vázlat	2.
16.	Borenand	Felvételi előrajz Bemérendi közikönyv	1. 1.
17.	Borkond	Felvételi előrajz Birtokváltási jegyzék Kataszteri községi vázlat	1. 2. 1.
18.	Bosence	Kataszteri községi vázlat Birtokváltási jegyzék Felvételi előrajz	1. 2. 1.
19.	Bosodok	Kataszteri községi vázlat Felvételi előrajz	1. 1.
20.	Bicsérd / Kisbicsérd /	Felvételi előrajz Kataszteri községi vázlat	2. 1.

■ Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivataltól 1965-ben átvett kataszteri iratanyag egykorú jegyzéke szerint a térképanyag még a Földmérési Felügyelőség iratai között található „kataszteri községi vázlat” megnevezéssel

kig terjed.⁵ Az említett NKFIA-projekt azért is hasznos, mert a kollégákkal történt folyamatos konzultáció rávilágított, hogy az egyes irattípusokat pontosan meg kell nevezni, mert

* Az új jegyzék készítése és az ellenőrző rendezés, valamint jelen összefoglaló munkabeszámoló a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alap K 132723 projektjében valósult meg.

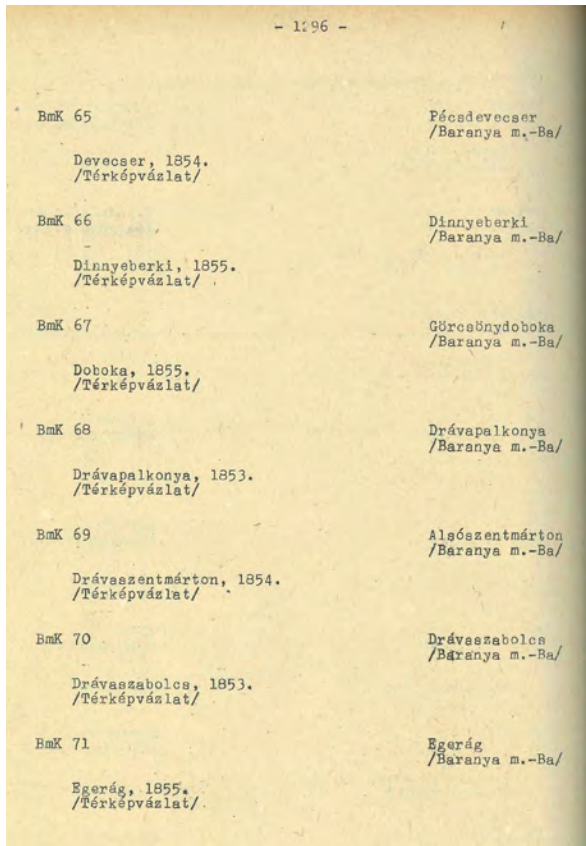
1 A „kataszteri térképek” elnevezést gyűjtőfogalomként, praktikus okokból használjuk, nagy részük nem az, csak a felmérési munkálatokhoz kapcsolható „vizualizált irat”.

2 REISZ T. CSABA: „Négyzetkataszter”: A magyarországi kataszteri felmérés térkép- és iratanyagának katasztere, 1850–1918. Kutatási terv, NKFI Alap K 132723. *Catastrum*, 7. (2020) 2:58–64.

3 <https://www.elevertar.hu/digitalis-tartalom?source=mnscope&ref=mnscope::632509>

4 Ehhez I. TÖRÖK ENIKŐ: Krokik, avagy kataszteri térképvázlatok. *Catastrum*, 1. (2014) 1:26–29. TÖRÖK ENIKŐ: Felvételi előrajz, kataszteri térkép és birtokvázlat. *Catastrum*, 1. (2016) 2:14–21.

5 Ezek fajtájukat és méretüket tekintve is igen vegyesek, van köztük tagosítási térkép, átnézeti térkép, határtérkép, ingatlan-nyilvántartási térkép is.

■ A Levéltári jegyzékek sorozatban 1967-ben megjelent segédlet egy oldala

megtévesztő az általános „kataszteri térképek” fogalom használata.⁶ Már a korai papír alapú segédletek is pontatlanok, az alaplunkának használt Word-jegyzék pedig nem is vállalkozik a megnevezésre, amint alább látszik (igaz, készítője kiváló szakember, és csak munkapeldánynak szánta).

Ez a jegyzék az 1967-ben a Levéltári jegyzékek sorozatban megjelent *Kéziratok térképek a területi állami levéltárakban. XI. Pécsi Állami Levéltár* című kötetben található adatok kiegészítése, illetve pótlása céljából készült.⁷

Ez a segédlet a digitális levéltári nyilvántartás bevezetése előtti időszakban jól használható volt, de a mai követelményeknek már nem felelt meg, alig több, mint egy raktári jegyzék:

1	2	3	4	5	6	7
1	1	1	Abaliget	1855	1	
		346	Abaliget	1864	7+1	hiányos: 6., 9., 10., 11. szelv. nincs
		513	Abaliget	1878	1	
	2	2	Adorjás (Aderjás)	1853	1	

Az ennek alapján készült Excel-táblázatnak már tartalmaznia kellett a levéltári nyilvántartó rendszer „térképek-tervek” nevű űrlapjához illeszkedő adatokat is. Egyrészt ezért, másrészt azért kellett bővíteni az oszlopok számát, mert lehetőleg minél több adatot szerettünk volna leírni az adott iratról a digitális levéltári nyilvántartás számára. A darabszinten leírt iratanyaghoz így a 7 helyett már 26 oszlopot használtunk.

Formailag a térkép- és birtokvázlatok 33x26, illetve 39x31 centiméteres, összehajtható, nagyjából kartonra kasírozott szelvényekből állnak, ily módon levéltári nagydobozban tárolhatók, amelyekből 99 darab van. A kataszteri térképlapokat kisimítva, összesen 23 tékában helyeztük el a térképtároló fiókokban. A XV.3.c. állagot öt sorozatra tagoltuk.

XV.3.c. Kataszteri térképek	1851-1971	Befejezett
I. Baranya megyei helységek térképei		1851-1964
II. 1950 előtt Somogy megyéhez tartozó települések...		1854-1878
III. Fiuméhez tartozó községek térképei		1906-1908
IV. Újjonnan lajstromba vett szelvényes térképek		1865-1971
V. Vegyes, kataszteri jellegű térképek		1865-1949

■ A jegyzék sorozatai a levéltári nyilvántartás (scopeArchiv) fastruktúrájában (a belső munkafelületen megjelenő nézet szerint)

Az első három sorozatot az összehajtható, nagydobozban tárolható térkép- és birtokvázlatok anyaga, a negyediket és ötödikét pedig a vegyes, nagyméretű térképszelvények alkotják. A települések a régi jegyzékekben betűrendben követték egymást, ezt a rendet mi is megtartottuk.⁸

6 Ezúton is köszönöm Török Enikőnek és Reisz T. Csabának a jegyzék elkészültéhez nyújtott szakmai támogatását.

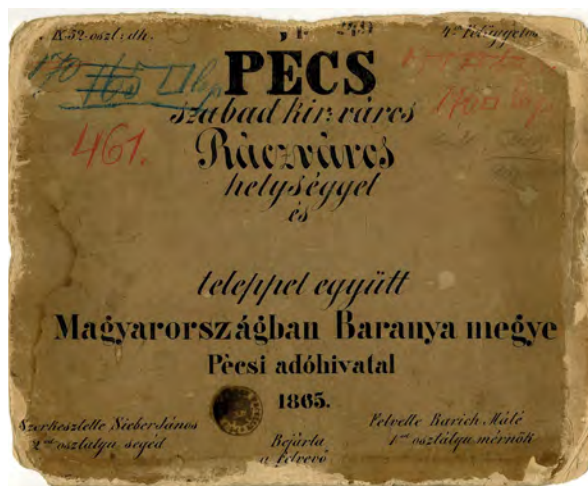
7 Már ebben a jegyzékben is vannak pontatlanságok, mert minden tételt egységesen „térképvázlatként” jelöl vagy meg sem nevez. *Kéziratok térképek a területi állami levéltárakban. XI. Pécsi Állami Levéltár*. Szerk.: MAKSAY FERENC. Bp., 1967. 1287–1364.

8 A második sorozat településeinek anyaga az 1950. évi közigazgatási változás után került Pécsre, a harmadik sorozat települése pedig azért, mert Fiume környéke is a Pécsi Felügyelőséghez tartozott a trianoni döntés előtt.

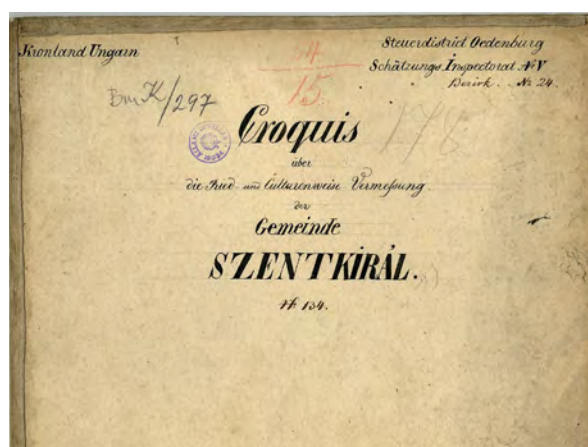
A táblázat fontosabb oszlopai – illetve az interneten is elérhető formában az űrlap – tartalmazza a település nevét, a térkép készítésének évét, a főcímet, az irattípust, a készítőket és közreműködők neveit (az iratanyag létrehozásában 256 mérnök és segéd működött közre, többek között ezeknek a neveknek a „begyűjtése” is munkánk egyik eredménye), a méretet, a méretarányt (ahol tudható) és a készítés nyelvét is.⁹ A munka során az iratanyag ellenőrző rendezését is el kellett végezni, mert bár az első három sorozat minden elemét jó minőségben digitalizálták, az évek során (kis mértékben) megbomlott rendet helyre kellett állítani, a régi kötőanyagot és palliumot ki kellett cserélni.

Meg kell említenünk, hogy a „Négyzetkataszter” NKfia-projekt – amelynek keretében a résztvevők számítógépet és nagyméretű monitort is kaptak a munka elvégzéséhez – jó alapot biztosít levéltárunk kataszteri iratanyagának feldolgozásához, amely így darabszinten feltárt és kutatható lesz, mert a nyilvántartás egységes értelmezésben és egységes szerkezetben tartalmazza a térképek nyilvántartási és kutatási szempontból fontos adatait, egyszerűen alkalmas akár manuális, akár automatizált keresőrendszerek kialakítására.

Lényeges végül, hogy a birtokvázlatok sem maradnak el információtartalom tekintetében a tényleges kataszteri térképektől (sőt, tartalmazza a házszámot és a tulajdonos nevét is, ami nagy kincs a családkutatók számára), hiszen azoknak a negyedelt, kartonra ragasztott másolatai. Leginkább formai különbségekről van csupán szó, ami a korabeli használatuk, funkciójuk miatt alakult ki (terepen is lehet használni). Elég, ha példaként megnézzük a mapire.eu oldalon is elérhető birtokvázlatot

■ Pécs város birtokvázlatának címlapja (1865)

■ Szabadshentkirály község kataszteri térképvázlatának címlapja (1853)

(a „kataszteri térképek” fül alatt), amely 1865-ben készült Pécsről, és rögtön láthatóvá válik recens használhatósága. A névtér adatok felvitele pedig – amely feladat még előttünk áll – nagyban fogja segíteni a keresést, mert így elég lesz csak a kívánt nevet, helységet beütni az eleve.tar.hu keresőjébe, és megjelennek a kapcsolódó iratok, akár az Országos Levéltár, akár a megyei levéltár vonatkozásában.

9 Az adatrögzítés során alkalmazott oszlopok: szint (sorozat, tétel, altétel, egyes irat), raktári egység száma, raktári egység típusa, jelzet (nemzetközi szabvány), jelzet a fastruktúrában, megnevezés (a település neve), létrehozás ideje, terjedelem (szelvények száma), főcím (eredeti cím), irattípus, létrehozás ideje megjegyzések (pl. új hitelesítés éve), méretarány, létrehozó neve (mérnök), közreműködők neve (pl. hitelesítők), kiadás helye, kiadó neve, nyomda, megőrzés története (levéltári megőrzés), megjegyzés, fizikai jellemzők (adathordozó típusa, kéziratos stb.), méret, irat állapota, nyelv, mellékábra/melléktérkép, mellékszöveg (pl. birtokrészlet-kimutatás), kapcsolódó anyagok.

TÖRÖK ENIKŐ

Kataszteri iratok a világhálón

*Az MNL Országos Levéltára kataszteri gyűjteménye**

2003 és 2005 között a közgyűjteményi területen több felmérés és stratégiai javaslat született arról, hogy milyen típusú könyvészeti, levéltári stb. anyagokat lenne célszerű digitalizálni. Ennek eredménye volt, hogy a Nemzeti Kulturális Alap (= NKA) 2007–2009 között kiemelten támogatta a levéltárakban őrzött térképanyag digitalizálását és online publikálását.¹

Az NKA támogatásával a megyei levéltárakban őrzött kataszteri térképek, valamint az Országos Levéltárban őrzött kataszteri térképek és kataszteri oleáták digitalizálása, részbeni georeferálása és interneten közzététele valósult meg.² A térképanyag történeti forrásértékének kiaknázásához azonban elengedhetetlennek bizonyult az írásos munkarészek darabszintű feldolgozása, digitalizálása és online közzététele.³ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (= MNL OL) őrzött kataszteri iratok a Térképtár Kataszteri gyűjteményében található az S 79 törzsszámon („Iratok”), de nemcsak írásos dokumentumok vannak ebben az állagban, hanem térképek is: felvételi előrajzok.

Levéltárba kerülés

A kataszteri iratok az 1920-as és 1950-es évek folyamán kerültek közgyűjteménybe. Az egyes iratátadásokról nem maradtak fenn pontos jegyzékek, így nem lehet rekonstruálni, hogy

mikor mit adtak át. 1934-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi tárából, 1937-ben az egri M. Kir. Pénzügyigazgatóságtól kerültek, kerülhettek kataszteri iratok az Országos Levéltárba. 1951-ben az Országos Földmérési Intézet (= OFI) és a felügyelete alatt álló, a vele azonos épületben levő Pest Megyei Földmérési Igazgatóság is átadott ekkor a levéltárnak országos jelentőségű iratokat, amelyeket az OFI-ben rendeztek és jegyzékelték: az 1945 előtti megyebeosztás szerint a megyék betűrendjében, a megyéken belül az 1948. évi állapotok szerint a községek betűrendjében. A levéltárban a korábban beérkezett iratanyagot ebben a rendszerben helyezték el. Az egy-egy községre vonatkozó iratanyagot általában egy – a nagyobb terjedelműeket több – csomóba kötötték. Az 1950-es években összeállított jegyzék feltüntette, hogy az egyes községekről milyen iratfajta, hány példányban található meg, ezek sorrendje az egyes csomókon belül azonban következtelen volt.⁴

Darabszintű nyilvántartásba vétel

A kataszteri iratok feldolgozása 2010-ben kezdődött a Folio Viewsban működő térképtári adatbázisban, a 2013–2015. évi Országos Tudományos Kutatási Alap (= OTKA) projekt keretében az S 79 állag darabszintű feldolgozása megtörtént. 2014-ben a térképtár adatbázisát

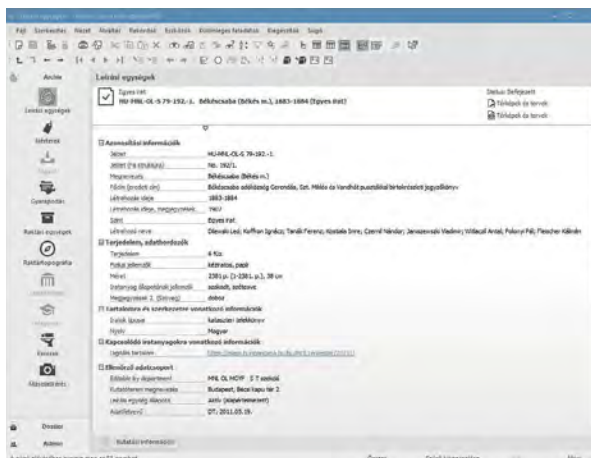
* A kataszteri telexkönyvek digitalizálása és online hozzáférhetővé tetele a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alap K 132723 projektjében valósult meg.

1 Az előzmények összefoglalását l. a kataszteri térképek digitalizálására vonatkozó első NKA-pályázat keretében készített módszertani tanulmányban: BAK BORBÁLA – HUNYADYNÉ FABÓ BEÁTA – OROSZ KATALIN – REISZ T. CSABA – TÖRÖK ENIKŐ: *Kataszteri térképek tömeges digitalizálása*. Bp., 2008. (<https://mek.oszk.hu/13200/13275>; = *Tömeges digitalizálás*, 2008).

2 Vö. a Hungaricana Közgyűjteményi Portál „Térképek és építészeti tervek” tematikus fejezetét (<https://maps.hungaricana.hu>), illetve az Arcanum Térképek „kataszteri térképek” különgyűjteményét (<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/>).

3 *Tömeges digitalizálás*, 2008. [REISZ T. CSABA:] OTKA-pályázatok: A kataszteri felmérés térképeinek és iratainak forrásfeltárása (K 105 886). *Catastrum*, 1. (2014) 1:31.

4 *Tömeges digitalizálás*, 2008. 13–15. A kataszteri gyűjtemény kialakulásához l. még: REISZ T. CSABA: Kataszteri térkép- és iratanyag a Magyar Országos Levéltárban. *Catastrum*, 6. (2019) 1:44–52.

■ Békéscsaba kataszteri telekkönyvének leírása a scopeArchivban

betöltöttük a scopeArchivba, és július 1-jétől a feldolgozás az új nyilvántartó rendszerben folytatódott.⁵

A leírási egységeket irattípusonként, azon belül „művenként” hoztuk létre. Egy „mű” lehet több szelvényből álló térkép vagy egy több füzetből álló irat is. Az eredetit, a másolatot és a fordítást külön műnek tekintettük.

A terjedelem megállapításához a paginálást választottuk a korábbi csomónkénti foliózással szemben. Az S 79 összterjedelme több mint 1 300 000 oldal. Kezdetben egy település iratait folyamatosan pagináltuk, később áttértünk a művenként, leírási egységenként újratekintendő oldalszámozásra. Mivel nem tudtuk, hogy a későbbi években milyen szkennelvel, oldalanként vagy kétoldalanként fogják-e felvenni az iratokat, az eredeti irat terjedelmének megállapítására helyeztük a hangsúlyt, a számozást nem a digitalizálás szempontja határozta meg. Ez például azt jelentette, hogy kétoldalas táblázat nem egy számot kapott. A számozásban előfordulnak hibák, ugrások (számtartomány ismételt megadása vagy kihagyása).

A darabszintű feldolgozással párhuzamosan az iratokat csomókból dobozokba helyeztük.

Digitalizálás

A S 79 digitalizálása a 2013–2015. évi OTKA-projekt keretében kezdődött. A felvételi előrajzok egy részét külső vállalkozó, az Arcanum Adatbázis Kft. szkennelte (70 925 felvételt), az MNL OL tervmunka keretében további 52 428 felvételt készített felvételi előrajzokról, illetve lakóházak jegyzékéről, birtokosok névjegyzékéről, házsámjegyzékről stb.⁶

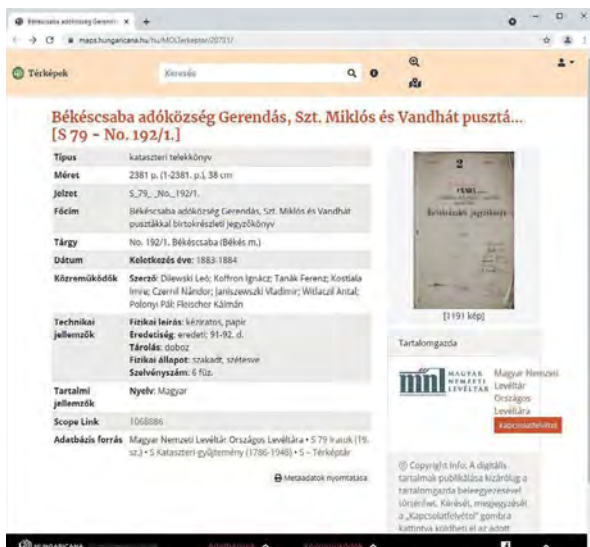
2015-től minden évben szerepelt az MNL munkatervében az S 79 digitalizálásának folytatása, így szkennelték a felvételi előrajzokat, a lakóházak jegyzékeit, birtokosok névjegyzékeit, házsámjegyzékeket, de próbaszkennelést végeztek a kataszteri telekkönyvekről is. Utóbbi során derült ki, hogy egyes telekkönyvek fűzését meg kellett lazítani, bontani az információ felvételezésének biztosítása érdekében.

Az OTKA jogutódja, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 2019 és 2023 közötti futamidővel ismét támogatta a kataszteri iratanyag feltárásának és digitalizálásának folytatását (K 132723).⁷ Az új projekt keretében folytatódott a kataszteri telekkönyvek digitalizálása 2021-ben. A pályázati terv szerint 400 000 oldal (200 000 felvétel) szkennelését tűztük ki célul, de a technikai előkészületek során az oldalankénti felvétel mellett döntöttünk, és 315 000 oldal/felvétel szkennelésére szerződünk az Arcanum Adatbázis Kft.-vel. A projekt finanszírozási adottságai miatt a digitalizálás 2020 és 2023 között valósul meg, két nagy ütemben, fele-fele mennyiségben. E szkenneléshez – illetve a korábbi tapasztalatokra építve – a lapraszedés mellett döntöttünk, ez több mint 70 munkaórát vett igénybe. Az adatainkban összetartozó oldalpárok egyidejű megjelenítését a Hungaricana Közgyűjteményi Portál ezen funkciója biztosította volna, azonban a kép-

5 [REISZ T. CSABA:] OTKA-pályázatok: A kataszteri felmérés térképeinek és iratainak forrásfeltárása (K 105 886). Szakmai beszámoló az első évről (2013). *Catastrum*, 1. (2014) 2:39. REISZ T. CSABA: OTKA-pályázatok: A kataszteri felmérés térképeinek és iratainak forrásfeltárása (K 105 886). Szakmai beszámoló a második évről (2014). *Catastrum*, 2. (2015) 1:44–45.

6 REISZ T. CSABA: OTKA-pályázatok: A kataszteri felmérés térképeinek és iratainak forrásfeltárása. Záró szakmai beszámoló az OTKA K 105 886 kutatási projektről. *Catastrum*, 3. (2016) 1:47.

7 REISZ T. CSABA: „Négyzetkataszter”: A magyarországi kataszteri felmérés térkép- és iratanyagának katasztere, 1850–1918. Kutatási terv, NKFI Alap K 132723. *Catastrum*, 7. (2020) 2:58–64.

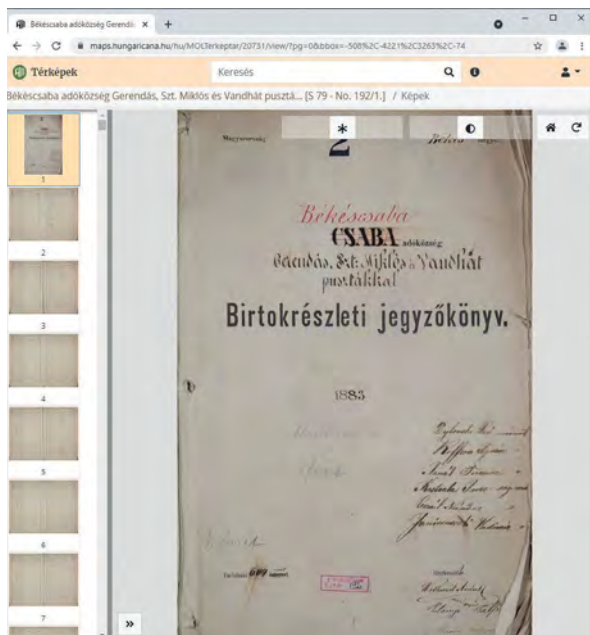
■ Békéscsaba kataszteri telekkönyvének leírása a Hungaricana-n

anyagot az MNL Adatbázisok Online (AOL, <https://adatbazisonline.hu/>) szolgáltatása nem tudta volna hasonlóképpen megjeleníteni, a szerkesztők a képek összeillesztését kérték, ezért végül az iratanyag kétoldalas felvételezését kértük a vállalkozótól.

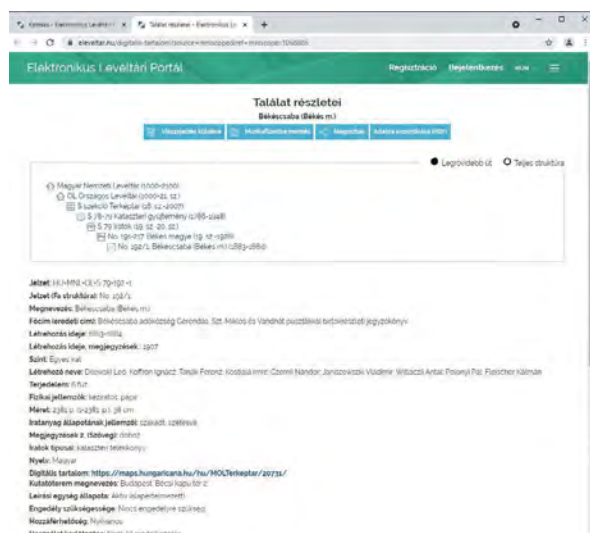
2021-ben az S 79 No. 101. (a Baranya megyei Kovácshida) és No. 452. (a Heves megyei Kisköre) közötti jelzeten őrzött és szkennelhető állapotban lévő kataszteri telekkönyvek digitalizálása valósult meg: 326 település 384 telekkönyve (néhány településről több telekkönyv is létezik). Ezek egy részét egyoldalasan szkennelték (1745 fájl), nagyobb részét kétoldalasan (81 336 fájl), összesen 164 417 oldal felvételezése történt meg, amely 425 GB terjedelmű.

Publikálás

A kutatók szempontjából a projektek legnagyobb eredménye minden bizonnyal az, hogy online tanulmányozhatják az iratokat. Erre a Hungaricana Közgűjteményi Portál nyújt lehetőséget. 2014-ben több mint 2600 irat digitális felvételeit publikálták a portálon, a felvételekkel rendelkező leírások linkjeit beillesztették a levéltári nyilvántartási rendszer (scopeArchiv) „Digitális tartalom” mezőjébe. 2021-ben publikáltuk az NKFIA-projekt kere-

■ Békéscsaba kataszteri telekkönyvének felvételei a Hungaricana-n

■ Békéscsaba kataszteri telekkönyvének leírása az ELP-n

tében az évben az Arcanum által készített csaknem 165 000 felvételt, továbbá a 2015 után az MNL által tervmunkában digitalizált különféle kataszteri iratokat, több mint 35 000 felvételt, így jelenleg több mint 4800 irat kutatható online. A digitális felvételekkel rendelkező leírások linkjei ezúttal is bekerültek a scopeArchiv megfelelő mezőjébe.

Az online kutatás lehetőségét a levéltár az AOL felületen is meg akarja teremteni, ez jelenleg tesztelés alatt áll.

■ Részlet Rab szigetének kataszteri térképéről (Arbe és Bagnol települések térképszelvényei, 1828-ból). A térkép keleti (jobb) szélén a Tignarossa (ma: Kamenjak) csúcs, a háromszögelési pont helye ceruzával rávezetve (forrás: mapire.eu), l. ehhez [Timár Gábor és Danko Markovinović cikkét](http://Timar.Gabor.es)

■ A mér földlapok alapján szerkesztett és az Államnyomda által kiadott megyetérkép-sorozat második tagjaként megjelent „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közigazgatási és földmívelési térképe”, 1901 (HM HIM, B IX a 1974.). L. ehhez Török Enikő cikkét